

WO'ZBEKSTAN RESPUBLIKASI' JOQARI' HA'M
WORTA ARNAWLI' BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI
BERDAQ ATI'NDAG'I' QARAQALPAQ MA'MLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ FILOLOGIYASI' FAKULTETI

QARAQALPAQ TIL BILIMI KAFEDRASI'

*Qaraqalpaq filologiyasi' qa'nigeliginin' bakalavr ta'lim
bag'dari'ni'n' pitkeriwshisi Mamutova Nargizani'n'*

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

**Temasi': N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilin
izertlewdegi xi'zmetleri**

Ilimiy basshi': akad. A.Da'wletov _____

No'kis - 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti

dekani':

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

akad. A.Da'wletov

Ma'mleketlik imtixan komissiyasi'ni'n' qarari':

Pitkeriwshi pitkeriw *Mamutova Nargizani'n'*

qa'nigelik jumi'si'na "_____” bahasi' qoyi'lsi'n

”_____” 2012-ji'l.

MAK basli'g'i':

MAK ag'zalari':

Mazmuni'

Kirisiw.....	1-8
a) Temani'n' aktualli'g'i'	
b) Temani'n' izertleniwi	
d) Jumi'sti'n' maqset ha'm waziypalari'	
g) N.A.Baskakovti'n' wo'miri ha'm Qaraqalpaqstanda bolg'an da'wirindegi miynetleri	
I.BAP.N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikasi' ha'm leksikografiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....	9-10
1.1. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....	11-22
1.2. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikografiyasi' boyi'nsha miynetleri	
II. BAP. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili grammatikasi'n izertlewdegi xi'zmeti.....	31
2.1. N.A.Baskakov miynetlerinde qaraqalpaq tilinin' so'z jasali'w ha'm morfologiya tarawları'ni'n' izertleniwi.....	33-50
2.2. N.A.Baskakovti'n' miynetlerinde qaraqalpaq tili sintaksisinin' u'yreniliwi.....	51-78
Juwmaqlaw.....	79-81
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	82-84

I.BAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI' HA'M LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili leksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim si'pati'nda ayi'ri'p ali'p izertlew joqari'da ayti'p wo'tkenimizdey XX a'sirdin' 30-ji'llari'nan keyin g'ana qolg'a ali'ndi'. Bunda da yen' da'slepki izertlewshilerdin' biri N.A.Baskakov boldi'. Bul da'wirde jazi'lg'an N.A.Baskakovti'n' “ Краткая грамматика каракалпакского языка ” miynetinde leksikologiya tarawı'na baylani'sli' bolg'an arab - parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zler haqqi'nda pikirler ushirasadi'. Biraq, bul miynet leksikologiya tarawı'na arnalmag'an . Tek g'ana azi'-kem mag'li'wmatlar ayti'lg'an.

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n (leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawı'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegi so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na baylani'sli' bolg'an ayri'qshali'qlar da izertlenedi. ¹

Keyingi waqi'tta S.E.Malov ta wo'zinin' “ Заметки о каракалпакском языке ” (No'kis. 1966) miynetinde qaraqalpaq tili leksikasi'na baylani'sli' ayi'ri'm mag'li'wmatlar beredi. Bul miynetin' “ Лексика глоссари ” dep atalg'an son'g'i' bo'liminde qaraqalpaq tilinde ken' qollani'li'p ju'rgen ayi'ri'm atamalar , so'zler, arab- parsi', rus tilinen wozlestirilgen so'zler keltirilip, wolardi'n' rus tilindegi awdarmalari' berilgen. Bul so'zlerdi'n' ma'nisine, qanday tu'siniklerdi bildiretug'i'nli'g'i'na itibar bergen. Solay bolsa da , qaraqalpaq tili leksikologiyasi' yen' birinshi ret N.A.Baskakov

¹ Дәулетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис . « Билим» , 2007. Б.99.

ta'repinen u'yrenilip shi'g'i'ldi'. Woni'n' " Qaraqalpaq tili" (I-II tomi') miynetinde leksikologiya boyi'nsha arnawli' pikirler ayti'lmag'ani' menen , 1962 - ji'li' basi'li'p shi'qqan "Со́ставъ глаго́лки (кашпа́кског>\$\$ч7ыка и сштктура Ква¹(fegmo0 arnavl' jumi'sI'fdсP ha' 1997-ji'li' basi'p s(i'g'a'i'lg'n "Qaraqalpaq Ttili" miynetn\$e aRa'alpaq tilinel' o'lqk'quram' tirlyxi' y hi' 'i'si' boyi'nshc u'yr'nilipG !shi'g'')'lg'an. IiimpaZ qaraqalpaq tile so'zlik quramy'ni'n' u'Lken bir boslegin 0 tu'rkiy ha'm iong'ol tilleri ushi'n(\$wortaq \$so'zler 1uraydi' dgx kEmtiredi haOm da'l Omi'sallar menun da'lillep ko'rsdtmdi.! A^tor buntAy so'zl%r topa{i'n tuOrkiy tilles leksikasi'nisj' yeski qatDami' dep ataydi'.Soni?~' mendn birfe, qaraqalpeq tmlinin'"heksykase'nda qitau- arab, ?arsi', rus h1'm !rus tillevi basna `tilderdmn ?o'zlestirilgen si'zler qitlami' bar yekenin ko'fsetedi, solab`i'i? wo'zlestiriliw sebeplebin! aji'qn!ydi'. Arab parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zlerdi me'nksi boyi'nAsha alTi' toxarc"a `o'lip ko'resetedi. N.@.Baskaknvti'n' bul " mhyneti qaraqelpaq 4ili leksikasi'n(bunnan by',ay dea izertlewge r!g'dar !Bere±ug'i'n(ha'm bu'gingi !ku'nde de 0 wn'z jahasi'n0 ji9tpng'an0 ilimiy `derek boli'x yesaplanadi□.

Biz! arnawle' bapiarda cul miyNettin' Quri'li'si' ha'm wonda!qan\$ay ma'seleler ayt)'lg'anli'g'i' haqqi'nda ken' {ruk toqtali'p wo'temiz.

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова .- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков . Москва. 1962. Б. 69- 100.

**1.1. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQELP Q !!ELININ'
LEKIKOLOGIIYASI'N IZERTLEWLEGA XI'ZMETLIRI**

N.A.Baskakovti'n' 0"Qaraqalpaq tili" (miyneti (IV. 1996) cirisiw ha'i
juMaqvan bo'lec bes (barqa aji'rati'lg'an>

5.Qaranalpaq oali'qli'q no'yluw Tkli`ha'm qaPaqa

paq xalqi' au'z)liwinde tu'rkiy a'aebiy dhllmrinhn' baymani'sk'n ko'zfen wo'tkeriw .

2. Qaraqalpaq \$tili (leksikas{ ' " ra□ajl`ni'ui'ni'n' taqiyxk'yç□procesi.

3, Qaraqalpaq tili0(so'z lak quramE'ni'n' tiykao'i' qori'.M4. So'z ma'~isinin' riw!jlani'wi' ha'm uli'sma si-zlerdin' do'rehiw p2ocesi N

4. So'z ma'~isinin' riw!jlani'wi' ha'm uli'sma si-zlerdin' do'rehiw p2ocesi N

5

So'r

quri'ei'si'

KirIsiv("o'liminde avtor miynettin' ulk'wmALi'q qanda; b bo'lim,erden v}ratug'i'nli'g'i' haqqi'nda qi'spasha sholi'w jasag'in. Miynattin' qAraqelpaq xali'qli'q(so'yIEw vIli`ha'm(tu'rkiy"tiilera manen !baxlani'si'na arnalg'a. birhnshi bo'limdd qavaqampaqharda'n'!Xali'q " boli'p qa'liplesiwi h%'m a'dlbiy timdin' rawajlani's ba{qi'rhlaoi' haqqi'nda ken' tu'rde mag'l)'wmat berilgen. N.A,Bawkakg~ usi' bo'limde qaraqalpaqlnrdi'n'(x!lx'q bmHi'p la?iplaspesten al``n'c'is daOwirdegi tu'bkiY tilleri ha'm "qol palderde bAzi?ig'Af \$ yeski jazbc yesteliklerden M. QashqAriydin' "Devonu lug'at it- tu'rk" , Yu{up Has Hajibtin' — Qutidg't beiigO, E.Y5gna

Qaraqalpaq filologiyasi' qa'nigeliginin' bakalavr ta'lim

bag'dari'ni'n' pitkeriwshisi Mamutova Nargizani'n'

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

Temasi': N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilin izertlewdegi xi'zmetleri

Ilimiy basshi': akad. A.Da'wletov _____

No'kis - 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti

dekani':

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

akad. A.Da'wletov

Ma'mleketlik imtixan komissiyasi'ni'n' qarari':

Pitkeriwshi pitkeriw Mamutova Nargizani'n'

qa'nigelik jumi'si'na "_____" bahasi' qoyi'lsi'n

"_____ " 2012-ji'l.

MAK basli'g'i':

MAK ag'zalari':

Mazmuni'

Kirisiw.....1-8

a) Temani'n' aktualli'g'i'

- b) Temani'n' izertleniwi
- d) Jumi'sti'n' maqset ha'm waziypalari'
- g) N.A.Baskakovti'n' wo'miri ha'm Qaraqalpaqstanda bolg'an da'wirindegi miynetleri

I.BAP.N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikasi' ha'm leksikografiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....9-10

1.1. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....11-22

1.2. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikografiyasi' boyi'nsha miynetleri

II. BAP. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili grammatikasi'n izertlewdegi xi'zmeti.....31

2.1.N.A.Baskakov miynetlerinde qaraqalpaq tilinin' so'z jasali'w ha'm morfologiya tarawları'ni'n' izertleniwi.....33-50

2.2. N.A.Baskakovti'n' miynetlerinde qaraqalpaq tili sintaksisinin' u'yreniliwi.....51-78

Juwmaqlaw.....79-81

Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....82-84

IBAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI' HA'M LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili keksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim si'pati'nda ayi'ri'p ali'p izertlew j o q a r i □ d a
a y t i □ p w o □ t k e n i m i z d e y X X

a □ s i r d i n □ 3 0 - j i □ l l a r i □ n a n
 k e y i n g □ a n a q o l g □ a a l i □
 n d i □ . B u n d a d a y e n □ d a □
 s l e p k i i z e r t l e w s h i l e r d i n □
 b i r i N . A . B a s k a k o v b o l d i □
 . B u l d a □ w i r d e j a z i □ l g □ a n
 N . A . B a s k a k o v t i □ n □
 K @□0□B□:□0□O□ 3□@□0□<□<□0□B□8□:□0□
 :□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□3□>□ O□7□K□:□0□ □
 m i y n e t i n d e l e k s i k o l o g i y a
 t a r a w i □ n a b a y l a n i □ s l i □
 b o l g □ a n a r a b - p a r s i □
 t i l l e r i n e n w o □ z l e s t r i l g e n
 s o □ z l e r h a q q i □ n d a
 p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ .
 B i r a q , b u l m i y n e t
 l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a
 a r n a l m a g □ a n . T e k g □ a n a
 a z i □ - k e m m a g □ l i □ w m a t l a r a y t i ' l g ' a n .

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n

(leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegil so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i □ s l i □ b o l g □ a n a y r i □ q s h a l i □ q l a r

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

PITKERIW QA'NIGELIK JUMI'SI'

Temasi': N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilin izertlewdegi xi'zmetleri

Ilimiy basshi': akad. A.Da'wletov _____

No'kis - 2012

Jaqlawg'a ruxsat berildi:

Qaraqalpaq filologiyasi' fakulteti

dekani':

doc. Q.Turdi'baev

Kafedra basli'g'i':

prof. M.Qudaybergenov

Ilimiy basshi':

akad. A.Da'wletov

Ma'mleketlik imtixan komissiyasi'ni'n' qarari':

Pitkeriwshi pitkeriw Mamutova Nargizani'n'

qa'nigelik jumi'si'na "_____" bahasi' qoyi'lsi'n

"_____ " 2012-ji'l.

MAK basli'g'i':

MAK ag'zalari':

Mazmuni'

Kirisiw.....	1-8
a) Temani'n' aktualli'g'i'	
b) Temani'n' izertleniwi	
d) Jumi'sti'n' maqset ha'm waziypalari'	
g) N.A.Baskakovti'n' wo'miri ha'm Qaraqalpaqstanda bolg'an da'wirindegi miynetleri	
I.BAP.N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikasi' ha'm leksikografiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....	9-10
1.1. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....	11-22
1.2. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikografiyasi' boyi'nsha miynetleri	
II. BAP. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili grammatikasi'n izertlewdegi xi'zmeti.....	31
2.1.N.A.Baskakov miynetlerinde qaraqalpaq tilinin' so'z jasali'w ha'm morfologiya tarawları'ni'n' izertleniwi.....	33-50
2.2. N.A.Baskakovti'n' miynetlerinde qaraqalpaq tili sintaksisinin'	

u'yreniliwi.....	51-78
Juwmaqlaw.....	79-81
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	82-84

I.BAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI' HA'M LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili keksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim si'pati'nda ayi'ri'p ali'p izertlew joqari □ da ayti □ p wo □ tkenimizdey XX a □ sirdin □ 30 - j □ l l a r □ i □ n a n ke y i n g □ a n a q o l g □ a a l i □ n d i □ . B u n d a d a y e n □ d a □ s l e p k i i z e r t l e w s h i l e r d i n □ b i r i N . A . B a s k a k o v b o l d i □ . B u l d a □ w i r d e j a z i □ l g □ a n N . A . B a s k a k o v t i □ n □ □ K @ □ 0 □ B □ : □ 0 □ O □ 3 □ @ □ 0 □ < □ < □ 0 □ B □ 8 □ : □ 0 □ : □ 0 □ @ □ 0 □ : □ 0 □ ; □ ? □ 0 □ : □ A □ : □ > □ 3 □ > □ O □ 7 □ K □ : □ 0 □ □ m i y n e t i n d e l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a b a y l a n i □ s l i □ b o l g □ a n a r a b - p a r s i □ t i l l e r i n e n w o □ z l e s t r i l g e n s o □ z l e r h a q q i □ n d a

p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ .

B i r a q , b u l m i y n e t
l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a
a r n a l m a g □ a n . T e k g □ a n a
a z i □ - k e m m a g □ l i □ w matlar ayti'lg'an.

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n

(leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegi so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler de ,ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i □ s l i □
b o l g □ a n a y r i □ q s h a l i □ q l a r
d a i z e r t l e n e d i . □

K e y i n g i w a q i □ t t a

S . E . M a l o v t a w o □ z i n i n □ □

□□0□<□5□B□:□8□ >□ :□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□<□

O□7□K□:□5□ □ (N o □ k i s . 1 9 6 6)

m i y n e t i n d e q a r a q a l p a q

t i l i l e k s i k a s i □ n a b a y l a n i □

s l i □ a y i □ r i □ m m a g □ l i □

w m a t l a r b e r e d i . B u l

m i y n e t t i n □ □ □□5□:□A□8□:□0□

3□;□>□A□A□0□@□8□ □ d e p a t a l g □ a n

s o n □ g □ i □ b o □ l i m i n d e

q a r a q a l p a q t i l i n d e k e n □

q o l l a n i □ l i □ p j u □ r g e n a y i □

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

Mazmuni'

Kirisiw.....	1-8
a) Temani'n' aktualli'g'i	
b) Temani'n' izertleniwi	
d) Jumi'sti'n' maqset ha'm waziypalari'	
g) N.A.Baskakovti'n' wo'miri ha'm Qaraqalpaqstanda bolg'an da'wirindegi miynetleri	
I.BAP.N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikasi' ha'm leksikografiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....	9-10
1.1. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilinin' leksikologiyasi'n izertlewdegi xi'zmetleri.....	11-22
1.2. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili leksikografiyasi' boyi'nsha miynetleri	
II. BAP. N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tili grammatikasi'n izertlewdegi xi'zmeti.....	31
2.1.N.A.Baskakov miynetlerinde qaraqalpaq tilinin' so'z jasali'w ha'm morfologiya tarawları'ni'n' izertleniwi.....	33-50
2.2. N.A.Baskakovti'n' miynetlerinde qaraqalpaq tili sintaksisinin' u'yreniliwi.....	51-78
Juwmaqlaw.....	79-81
Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....	82-84

I.BAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI' HA'M LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili keksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim si'pati'nda ayi'ri'p ali'p izertlew jo'qari □ da aytı □ p wo □ t k e n i m i z d e y X X a □ s i r d i n □ 3 0 - j i □ l l a r i □ n a n k e y i n g □ a n a q o l g □ a a l i □ n d i □ . B u n d a d a y e n □ d a □ s l e p k i i z e r t l e w s h i l e r d i n □ b i r i N . A . B a s k a k o v b o l d i □ . B u l d a □ w i r d e j a z i □ l g □ a n N . A . B a s k a k o v t i □ n □ □ K @□0□B□:□0□O□ 3□@□0□<□<□0□B□8□:□0□ :□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□3□>□ O□7□K□:□0□ □ m i y n e t i n d e l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a b a y l a n i □ s l i □ b o l g □ a n a r a b - p a r s i □ t i l l e r i n e n w o □ z l e s t r i l g e n s o □ z l e r h a q q i □ n d a p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ . B i r a q , b u l m i y n e t l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

s l e p k i i z e r t l e w s h i l e r d i n □
b i r i N . A . B a s k a k o v b o l d i □
. B u l d a □ w i r d e j a z i □ l g □ a n
N . A . B a s k a k o v t i □ n □ □
K @□0□B□:□0□O□ 3□@□0□<□<□0□B□8□:□0□
:□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□3□>□ O□7□K□:□0□ □
m i y n e t i n d e l e k s i k o l o g i y a
t a r a w i □ n a b a y l a n i □ s l i □
b o l g □ a n a r a b - p a r s i □
t i l l e r i n e n w o □ z l e s t r i l g e n
s o □ z l e r h a q q i □ n d a
p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ .
B i r a q , b u l m i y n e t
l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a
a r n a l m a g □ a n . T e k g □ a n a
a z i □ - k e m m a g □ l i □ w m a t l a r a y t i ' l g ' a n .

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n

(leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegil so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i □ s l i □ b o l g □ a n a y r i □ q s h a l i □ q l a r d a i z e r t l e n e d i . □

K e y i n g i w a q i □ t t a
S . E . M a l o v t a w o □ z i n i n □ □

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

0<5B:8 > :0@0:0;?0:A:><
 O7K:5 (N o k i s . 1 9 6 6)
 m i y n e t i n d e q a r a q a l p a q
 t i l i l e k s i k a s i n a b a y l a n i
 s l i a y i r i m m a g l i
 w m a t l a r b e r e d i . B u l
 m i y n e t t i n 5:A8:0
 3;>AA0@8 d e p a t a l g a n
 s o n g i b o l i m i n d e
 q a r a q a l p a q t i l i n d e k e n
 q o l l a n i l i p j u r g e n a y i
 r i m a t a m a l a r , s o z l e r ,
 a r a b - p a r s i , r u s t i l i n e n
 w o z l e s t i r i l g e n s o z l e r
 k e l t i r i l i p ,

w †
 †
 †
 †
 †
 †
 †
 †

u'sinik ha'm

zatlardi' ko'rsetedi : *bitik – bicik “книга”*,

lerinde qaraqalpaq tilinin' so'z jasali'w ha'm morfologiya tarawları'ni'n' izertleniwi.....33-50

2.2. N.A.Baskakovti'n' miynetlerinde qaraqalpaq tili sintaksisinin' u'yreniliwi.....51-78

Juwmaqlaw.....79-81

Paydalani'lg'an a'debiyatlar.....82-84

I.BAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI' HA'M
LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili keksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim
si'pati'nda ayi'ri'p ali'p izertlew jo'qari □ da
ayti □ p wo □ tkenimizdey XX
a □ sirdin □ 30 - ji □ l l a r i □ n a n
keyin g □ a n a q o l g □ a a l i □
ndi □ . B u n d a d a y e n □ d a □
slepki izertlewshilerdin □
biri N . A . B a s k a k o v b o l d i □
. B u l d a □ w i r d e j a z i □ l g □ a n
N . A . B a s k a k o v t i □ n □ □
K @□0□B□:□0□O□ 3□@□0□<□<□0□B□8□:□0□
:□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□3□>□ O□7□K□:□0□ □
miynetinde leksikologiya
tarawina baylanisli □
bolgan arab - parsi □
tillerinen wo □ z l e s t r i l g e n
so □ z l e r h a q q i □ n d a
p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ .

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

B i r a q , b u l m i y n e t
l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a
a r n a l m a g □ a n . T e k g □ a n a
a z i □ - k e m m a g □ l i □ w matlar ayti'lg'an.

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n
(leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi
so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli'
so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegi
so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler
de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i □ s l i □
b o l g □ a n a y r i □ q s h a l i □ q l a r
d a i z e r t l e n e d i . □

K e y i n g i w a q i □ t t a
S . E . M a l o v t a w o □ z i n i n □ □
□□0□<□5□B□:□8□ >□ :□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□<□
O□7□K□:□5□ □ (N o □ k i s . 1 9 6 6)
m i y n e t i n d e q a r a q a l p a q
t i l i l e k s i k a s i □ n a b a y l a n i □
s l i □ a y i □ r i □ m m a g □ l i □
w m a t l a r b e r e d i . B u l

m i y n e t t i n □ □ □□5□:□A□8□:□0□
3□;□>□A□A□0□@□8□ □ d e p a t a l g □ a n
s o n □ g □ i □ b o □ l i m i n d e
q a r a q a l p a q t i l i n d e k e n □
q o l l a n i □ l i □ p j u □ r g e n a y i □
r i □ m a t a m a l a r , s o □ z l e r ,
a r a b - p a r s i □ , r u s t i l i n e n
w o z l e s t i r i l g e n s o □ z l e r

s l e p k i i z e r t l e w s h i l e r d i n □
b i r i N . A . B a s k a k o v b o l d i □
. B u l d a □ w i r d e j a z i □ l g □ a n
N . A . B a s k a k o v t i □ n □ □
K @□0□B□:□0□O□ 3□@□0□<□<□0□B□8□:□0□
:□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□3□>□ O□7□K□:□0□ □
m i y n e t i n d e l e k s i k o l o g i y a
t a r a w i □ n a b a y l a n i □ s l i □
b o l g □ a n a r a b - p a r s i □
t i l l e r i n e n w o □ z l e s t r i l g e n
s o □ z l e r h a q q i □ n d a
p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ .
B i r a q , b u l m i y n e t
l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a
a r n a l m a g □ a n . T e k g □ a n a
a z i □ - k e m m a g □ l i □ w m a t l a r a y t i ' l g ' a n .

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n

(leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegil so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i □ s l i □ b o l g □ a n a y r i □ q s h a l i □ q l a r d a i z e r t l e n e d i . □

K e y i n g i w a q i □ t t a
S . E . M a l o v t a w o □ z i n i n □ □

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

0<5B:8 > :0@0:0;?0:A:><
 O7K:5 (N o k i s . 1 9 6 6)
 m i y n e t i n d e q a r a q a l p a q
 t i l i l e k s i k a s i n a b a y l a n i
 s l i a y i r i m m a g l i
 w m a t l a r b e r e d i . B u l
 m i y n e t t i n 5:A8:0
 3;>A A 0 @ 8 d e p a t a l g a n
 s o n g i b o l i m i n d e
 q a r a q a l p a q t i l i n d e k e n
 q o l l a n i l i p j u r g e n a y i
 r i m a t a m a l a r , s o z l e r ,
 a r a b - p a r s i , r u s t i l i n e n
 w o z l e s t i r i l g e n s o z l e r
 k e l t i r i l i p ,

w †
 †
 †
 †
 †
 †
 †
 †

u’sinik ha’m

zatlardi’ ko’rsetedi : *bitik – bicik “книга”,*

- . N.A.Baskakovti’n’ miynetlerinde qaraqalpaq tili sintaksisinin’ u’yreniliwi.....51-78
- Juwmaqlaw.....79-81
- Paydalani’lg’an a’debiyatlar.....82-84

I.BAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI LEKSIKASI' HA'M LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili keksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim si'pati'nda ayi'ri'p ali'p izertlew jo'qari □ da aytı □ p wo □ tkenimizdey XX a □ sirdin □ 30 - ji □ lları □ nan keyin g □ ana qol g □ a ali □ ndi □ . Bunda da yen □ da □ slepkı izertlewshilerdin □ biri N . A . Baskakov boldi □ . Bul da □ wırde jazı □ l g □ an N . A . Baskakovti □ n □ □ K @□0□B□:□0□O□ 3□@□0□<□<□0□B□8□:□0□ :□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□3□>□ O□7□K□:□0□ □ miynetinde leksikologiya tarawı □ na baylanı □ sli □ bol g □ an arab - parsı □ tillerinen wo □ zlestirilgen so □ zler haqqı □ nda pikirler ushira^s adı □ . Biraq , bul miynet leksikologiya tarawı □ na

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

K @00B:00O 3@0<<00B8:00
 :00@00:00;?00:A:0>3> O7K:00
 m i y n e t i n d e l e k s i k o l o g i y a
 t a r a w i n a b a y l a n i s l i
 b o l g a n a r a b - p a r s i
 t i l l e r i n e n w o z l e s t r i l g e n
 s o z l e r h a q q i n d a
 p i k i r l e r u s h i r a s a d i .
 B i r a q , b u l m i y n e t
 l e k s i k o l o g i y a t a r a w i n a
 a r n a l m a g a n . T e k g a n a
 a z i - k e m m a g l i w m a t l a r a y t i ' l g ' a n .

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n

(leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegil so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i s l i b o l g a n a y r i q s h a l i q l a r d a i z e r t l e n e d i .

K e y i n g i w a q i t t a
 S . E . M a l o v t a w o z i n i n
 00<05B:08 > :00@00:00;?00:A:0>0<0
 O7K:05 (N o k i s . 1 9 6 6)
 m i y n e t i n d e q a r a q a l p a q
 t i l i l e k s i k a s i n a b a y l a n i

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

LEKSIKOGRAFIYASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETLERI

Qaraqalpaq tili keksikologiya tarawı'n wo'z aldi'na bo'lim si'pati'nda ayı'ri'p ali'p izertlew joqari da aytı'p wo'tkenimizdey XX a sırdın 30 - jıllarınan keyin gana qolga ali'ndi. Bunda da yenı da slepkı izertlewshilerdin biri N. A. Baskakov boldı. Bul dawırde jazılgan N. A. Baskakovtı n K @0B:0O 3@0<<0B8:0 :0@0:0;?0:A:>3> O7K:0 miynetinde leksikologiya tarawına baylanıslı bolgan arab - parsı tılleren wo'zlestirilgen so'zler haqqıında pikirler ushıra^sadi. Biraq, bul miynet leksikologiya tarawına arnalmagıan. Tek gana azı - kem magıliw matlar ayti'lg'an.

Leksikologiya- til haqqı'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n (leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawı'. Til leksikasi'ni'n wo'zi so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli' so'z dizbeklerinen turadi'.

¹. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

zatlardi' ko'rsetedi : bitik – bicik “книга”,

l i □ b o l g □ a n a r a b -
 p a r s i □ t i l l e r i n e n w o □
 z l e s t r i l g e n s o □ z l e r h a q q i □
 n d a p i k i r l e r u s h i r a ^s a d i □ .

B i r a q , b u l m i y n e t
 l e k s i k o l o g i y a t a r a w i □ n a
 a r n a l m a g □ a n . T e k g □ a n a
 a z i □ - k e m m a g □ l i □ w matlar ayti'lg'an.

Leksikologiya- til haqqi'nda ilimnin' tildin' so'zlik qurami'n
 (leksikasi'n) izertleytug'i'n ayri'qsha bir tarawi'. Til leksikasi'ni'n' wo'zi
 so'zlerden ha'm so'ylewde so'zler si'yaqli' xi'zmet atqaratug'i'n turaqli'
 so'z dizbeklerinen turadi'.

Leksikologiyada tildin' so'zlik qurami'na, leksikali'q birlik retindegi
 so'zlerdin' ta'biyati'na baylani'sli' bolg'an uli'wma lingvistikali'q ma'seleler
 de , ha'r bir jeke tildin' leksikasi'na bayl a n i □ s l i □
 b o l g □ a n a y r i □ q s h a l i □ q l a r
 d a i z e r t l e n e d i . □

K e y i n g i w a q i □ t t a
 S . E . M a l o v t a w o □ z i n i n □ □
 □□0□<□5□B□:□8□ >□ :□0□@□0□:□0□;□?□0□:□A□:□>□<□
 O□7□K□:□5□ □ (N o □ k i s . 1 9 6 6)
 m i y n e t i n d e q a r a q a l p a q
 t i l i l e k s i k a s i □ n a b a y l a n i □
 s l i □ a y i □ r i □ m m a g □ l i □
 w m a t l a r b e r e d i . B u l

¹ . Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996,Б. 43.

4. To'rtinshi topardag'i' qi'tay so'zleri - zat atamasi' ha'm basqa atamalar: *san* “ *сосуда , стакан*”, *sanaq* “ *посуда* ”, *djaz* “ *место, дом*”, *is –is* “ *дело, работа*”, *u'tu'k* “ *утюг*”, *qap* “ *мешок*” *h.t.b*

5. Besinshi topar qi'tay sozleri - kelbetlik ha'm feyil ma'nili so'zler: *con* “ *большой*”, *qiw* “ *сухой*”, *tyn* “ *сильный, очень*”, *tynla* “ *случать*”, *biti* “ *писать*” *h.t.b*

N.A.Baskakov tu'rkiy tiller leksikasi'ni'n' yeski qatlami' ko'p sanli' tu'rkiy ha'm mong'ol tilleri ushi'n wortaqa leksikali'q qatlam yekenligin ko'rsetedi. Wolardi'n' mong'olsha ha'm qaraqalpaqsha formalari' sali'sti'ri'ladi' da, ma'nileri russha ekvivalentleri menen tu'sindiriledi.

Jumi'sta ha'zirgi zaman qarqalpaq tilinin' leksikasi'nda qi'tay ha'm iran tilleri ekvivalentlerinin' wori'n alatug'i'nli'g'i', wolardi'n' da tu'rkiy tillerine so'z awi'si'wdi'n' da'slepki da'wirlerinde kelip kirgenligi ko'rsetiledi. Tu'rkiy tillerinin' leksika – semantikali'q quri'li'si' qi'tay tillerinen kirgen so'zler boli'p tabi'ladi'. Mi'sali', *temir* “ *железо*”, *temir – ci* “ *кузнец*”.

Miynette tu'rkiy tiline qi'tay tilinen wo'zlestirilgen so'zler tu'rkiy tilleri menen parallel ra'wishte qi'ri'q jetti tu'rge bo'lip, russha variantalari' menen tu'sindirilip beriledi:

1. tu'rkiy. *altyn* - *altun* “ *золото*” < tu'rkiy. *ala* - *a'l* “ *красный* “ *кытай. tun /4/ “ медь*” > *красная медь* , < *золото*.

2. tu'rk. *sud* - *suw* “ *вода*”, < qi'tay. *shuj* - *shuei* /32/ “ *вода*”

(Колоколов. 1935. 410, Чень Чан – Хоу , 1953, 68)

Qi'tay tilinin' leksikasi'ndag'i' *is - i's* “ *дело , работа* ” ha'm *sug – suw* “ *вода* ” so'zleri semantikali'q ha'm fonetikali'q jaqtan tu'rkiy tillerindegi so'zlerge jaqi'n keledi. Miynette qi'tay tillerinin' ierogliflerinin' tablicasi' da berilgen.

Ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ni'n' belgili bir bo'legin arab tilinen awi'sqan so'zler quraydi'. Tildin' so'zlik qurami' xali'qti'n' ekonomikalı'q , ma'deniy ha'm siyasi'y turmi'si'nin wo'zgeriwi ha'm rawajlani'wi' menen tikkeley baylani'sta bolatug'i'nli'g'i' belgili. Mine usi'nday baylani's tiykari'nda qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami' a'dewir bayi'p bardi'. Arab tilinen so'z awi'si'w processi , tiykari'nan, arablardi'n' Worta Aziyani' jawlap ali'w ji'llari'nan baslanadi'. Usi' waqi'tlardan baslap tu'rkiy tillerge arab tili elementleri kire basladi'. Worta Aziyada islam dininin' yen jayi'wi', Arabiya ma'deniyati'- ni'n' ta'sir yetiwi arab tilinen so'z awi'si'w procesine sebepshi boldi".¹

Tu'rkiy xali'qlari'ni'n' wo'z ara ma'deniy baylani'si' sebepli terminler birim – birim awi'si'p bardi'. Arab tilinen kelip kirgen so'zler qaraqalpaq tilinin' leksikasi'na awi'zeki ha'm jazba tu'rde qon'si' xali'qlardi'n' tilleri arqali', sonday – aq tikkeley diniy kitaplar arqali' awi'sti'. Wolar so'zlik quramda g'ana qali'p qoymastan, ko'pshiligi derlik so'zlik qordan wori'n aldi'. Ma'selen, qa'lem, a'debiyat, millet, mu'ddet, namaz usag'an so'zler tu'pkilikli so'zlerdey aktivlilikke iye. Biraq bunday so'zlerdin' arab tilinen kirgen so'zler yekenligi ku'ndelikli turmi'sta qollani'w bari'si'nda derlik sezilmey qaldi'.

N.A.Baskakov arab ha'm parsi' tillerinen awi'sqan so'zlerdi ma'nilik - funkcionalli'q ko'z - qarastan qarap, wolardi' tematikakli'q jaqtan alti' toparg'a aji'ratadi':

1. Diniy ma'nige iye so'zler. Bul bo'limde ilimpaz arab tilinen, son' parsi' tilinen kirip kelgen diniy tu'siniktegi so'zlerdi bo'lek – bo'lek ayi'ri'p, mi'sallar menen tu'sindirip ko'rsetedi:

¹ . Бердимуратов Е, Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкіс . “ Қарақалпақстан”, 1979, Б. 225

a) arabsha: *a'wliya'* “ святой , могила, святого“, *a'wmin* “ аминь”, *aqarat – axi'ret* “загробный мир”, *alla* “ бог”, *astaprulla* “ возглас удивления”, *qu'diret* “ мочь”, *tusurman – musulman* “ правоверный ”

b) parsi'sha : *awqi'n* “ священнослужитель”, *wayran* “ бранный мир”, *iyshan* “ духовный сан”, *qida - quday - xiday* “ бог”, *namaz* “ молитва”, *pir* “ духовный покровитель ”

2. Ilimiy terminologiya ha'm abstrakt tu'sinikler .

Bunda da arabsha tu'siniktegi so'zledi bir bo'lek, parsi' tilinen kirgen so'zlerdi bir bo'lek rus tilindegi tu'siniklari menen beredi:

a) arabsha: *hawa* “ небо”, *adil – a'dil* “ справедливый”, *azar* “ мука”, *waqt – waxt* “ время”, *xarip* “ буква”, *sharaat - sharaq'at* “ милостыня”, *i'qbal* “ счастье”, *i'qti'yar* “ воля”.¹

b) parsi'sha : *abi'ray - a'biray* “ авторитет”, *ant - ani't* “ клятва”, *bahana - ba'na'* “ причина”, *zi'yan* “ изъян”, *tert* “ храбрый”, *rawshan - i'rawshan* “ светлый”, *ra'wish* “ образ ”

3. Wo'ndirislik - ekonomikali'q terminlerdi :

a) arabsha : *miynet* “ труд”, *qassar* “ мяеик”, *il* “ ладение”, *mal* “ имущество”, *ayd* “ покъза”. b) *Prsi'sa*: *ahmrnt* “ руша”, *bïha* “ цена” *Ī ga'rwqn ka'ri'wa*

b) *Prsi'sa*: *ahmrnt* “ руша”, *bïha* “ цена” *Ī ga'rwqn ka'ri'wa*

“ караван”, *!gez* “ аричн”, *tawi't* “ сгно”, *raxal* “ асова”, *солоа*, *sa'nI* “ крХска”, *0shayi' - шелк*, *po'lek* “ боТвА ”

t. Ja'mi'etlik - s)yasi'y Ğtermknler”:

0 a) arabsha: *aïi'* “ ийа—Б*arza* *crzi'* “ еросбб” *ask%* % *a'k'r* “ во”, *g'a'rib -f'ar'b* “ еняк”, *daw* “ ик”, *jal'aó* “ ЯАач ”,

anjál –jo'jml “ сор”, *к'ÿa'p* “ титул, звание

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология. Ч.IV.1996,Б. 57.

b) parsésha : bEnde`“ раб □, biguna “ ннвин□ый□”, □gedey □ ke□ay “ б□д□як3”, doshman - dushian – d□sman “ враг””, □nay□a “ оопье□” □ siray “щдв□тец□”, taq “ трон ”.

B□l□r□an □o’rinip turg’□ni□nday j□qapi□dq cyt□□lg□cn □ul so’zlerdiL□ aqasi’□d□□’i’ ayi’re’m □o’zler ha’zirgh(aWi’zeki so’ylew tilinen biraz pari’qqa iye boli’p kelgenij ko’reiz.\$Ii’sali’, `aoshman – dushman – adusman,

janjal\$– je’njel. “Dus ran” decgn s{’z qaraqalpaq " tilinde arqb – parsi’ tilinen kirip" kelgen (wAQistta! u’sh tu’rli ko’riniSte \$jumsalg□en. N.A.BaskakoV bmsInshi tnpa? ag’i’ sg’zlerdm bl’layi’nsha" ataydi□:

5>(Ku’hdelekli□ turmi’s \$le+cikasi

a) arabsha : a·Qat “ питание , провиант`”, ayAl□–□xaу□Ũ -)ayel - x’eleY

“□ж□н□ина□, q□dem –□a□dem “ шаг ”,†qi□par†“□ ножн□†”,Отехав “ n@оказенійщй ”, øeRa□m “ г□рем ” □ Sh□rbe□ “ ёоИ “,□i’l□s “□г□я□ь(”□

b)` parsi’sha □ □waz□“□гол□с ”, □edek “ грудЭол □ебенОк ” Б □o□rP

“ могила”, gilt – qi’lR “ кл□ч\$”, g’ali’ “ ков□р□”, dastk’rx!n “ □катертк” ,□ Z□□m.aN - □i’n□aj “ □е□л□нва ”, ka’sa’ -Pk□sa “ чашка □, qolpu - qulpa□

“ □е□су □,□miantalari’ menen tu’sindirilip beriledi:

1. tu’rkiy. altyn - altun “ золото”< tu’rkiy. ala - a □ l □ :□@□0□A□=□K□9□ □ . :□K□B□0□9□. t u n / 4 / □ <□5□4□L□□ > :□@□0□A□=□0□O□ <□5□4□L□ , < 7□>□;□>□B□>□.

2 . t u □ r k . s u d - s u w □ 2□>□4□0□□ , < q i □ t a y . s h u j - s h u e i / 3 2 / □ 2□>□4□0□□

(□□>□;□>□:□>□;□>□2□. 1 9 3 5 . 4 1 0 “ дело ,
работа ” ha'm

sug – suw “ вода ” so'zleri semantikasi'q ha'm fonetikasi'q jaqtan tu'rkiy tillerindegi so'zlerge jaqi'n keledi. Miynette qi'tay tillerinin' ierogliflerinin' tablicasi' da berilgen.

Ha'zirgi

zaman

qara□□□††□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□□†□□□□†□□□□
□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□†□□□□□□
□□†□□□□†□□□□†□□□□††□□□□□□†□□□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□

irilib beriledi:

1. tu'rkiy. altyn - altun “ золото”< tu'rkiy. ala - a □ l □
:□@□0□A□=□K□9□ □ . :□K□B□0□9□. t u n / 4 /
□ <□5□4□L□□ > :□@□0□A□=□0□O□ <□5□4□L□ , <
7□>□;□>□B□>□.

- 2 . t u □ r k . s u d - s u w □
2□>□4□0□□ , < q i □ t a y . s h u j -
s h u e i / 3 2 / □ 2□>□4□0□□

(□□>□;□>□:□>□;□>□2□. 1 9 3 5 . 4 1 0 “ дело ,
работа ” ha'm

sug – suw “ вода ” so'zleri semantikasi'q ha'm fonetikasi'q jaqtan tu'rkiy tillerindegi so'zlerge jaqi'n keledi. Miynette qi'tay tillerinin' ierogliflerinin' tablicasi' da berilgen.

Ha'zirgi

zaman

qara□□□††□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□□†□□□□†□□□□
□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□†□□□□□□
□□†□□□□†□□□□†□□□□††□□□□□□†□□□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□

/ 3 2 / □ 2□>□4□0□□

(□□>□;□>□:□>□;□>□2□. 1 9 3 5 . 4 1 0 “ дело ,
работа ” ha'm

sug – suw “ voda ” so’zleri semantikasi’q ha’m fonetikasi’q jaqtan tu’rkiy tillerindeki so’zlerge jaqi’n keledi. Miynette qi’tay tillerinin’ ierogliflerinin’ tablicasi’ da berilgen.

Ha’zirgi

zaman

qara□□□††□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□†□□□
□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□†□□□□□□
□□†□□□□†□□□□†□□□□††□□□□□□†□□□□□□†□□□†□□□□□□□†□□

□>□2□. 1 9 3 5 . 4 1 0 “ дело , работа ” ha’m

sug – suw “ voda ” so’zleri semantikasi’q ha’m fonetikasi’q jaqtan tu’rkiy tillerindeki so’zlerge jaqi’n keledi. Miynette qi’tay tillerinin’ ierogliflerinin’ tablicasi’ da berilgen.

Ha’zirgi

zaman

qara□□□††□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□†□□□
□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□†□□□□□□
□□†□□□□†□□□□†□□□□††□□□□□□†□□□□□□†□□□†□□□□□□□†□□

’zleri semantikasi’q ha’m fonetikasi’q jaqtan tu’rkiy tillerindeki so’zlerge jaqi’n keledi. Miynette qi’tay tillerinin’ ierogliflerinin’ tablicasi’ da berilgen.

Ha’zirgi

zaman

qara□□□††□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□†□□□
□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□†□□□□□□
□□†□□□□†□□□□†□□□□††□□□□□□†□□□□□□†□□□†□□□□□□□†□□

’q jaqtan tu’rkiy tillerindeki so’zlerge jaqi’n keledi. Miynette qi’tay tillerinin’ ierogliflerinin’ tablicasi’ da berilgen.

Ha’zirgi

zaman

qara□□□††□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□□□†□□□†□□□
□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□†□□□□□□
□□†□□□□†□□□□†□□□□††□□□□□□†□□□□□□†□□□†□□□□□□□†□□

7□0□3□@□>□1□=□K□9□ <□8□@□ □ , a l l a □
 I□>□3□□ , a s t a p r u l l a □ 2□>□7□3□;□0□A□
 C□4□8□2□;□5□=□8□O□ □ , q u d i r e t □
 <□>□G□L□ □ , m u s u r m a n □
 m u s u l m a n □ ?□@□0□2□>□2□5□@□=□K□9□ □
 b) p a r s i □ s h a : a w q i □ n □
 A□2□O□I□5□=□=□>□A□;□C□6□8□B□5□;□L□□ □
 w a y r a n □ 1□@□5□=□=□K□9□ <□8□@□ □ , iyshan
 “ духовный сан”, quda - quday - xuday “ бог”, namaz “ молитва”, pir “
 духовный покровитель ”

2. Pimiy terminologiya ha'm abstrakt tu'sinikler .

Bunda da arabsha tu'siniktegi so'zledi bir bo'lek, parsi' tilinen kirgen so'zlerdi bir bo'lek rus tilindegi tu'siniklari menen beredi:

a) arabsha: hawa ” небо ” , adil – a'dil ” справедливый ” , azap ” мука ” , waqt

□□□□□□□††□□□□□□□†□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□†
 □□□†□□□†□□□□†□□□†□□□□†□□□†□□□□□□□□□□□††□□□□†□□□□
 □
 □□□□†□□□□□□□□†□□□†□□†□□□□□□†□□□□□□□†□□□□□□□□□□†
 □□□□□□□††□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□†□□□†□□□□□□□□□□
 □†□□□□□†□□□asi'na awi'zeki ha'm jazba tu'rde qon'si'
 xali'qlardi'n' tilleri arqali', sonday – aq tikkeley diniy kitaplar arqali'
 awi'sti'. Wolar so'zlik quramda g'ana qali'p qoymastan, ko'pshiligi
 derlik so'zlik qordan wori'n aldi'. Ma'selen, qa'lem, a'debiyat, millet,
 mu'ddet, namaz usag'an so'zler
 tu'pkili□†□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□
 □□□□†□□□†□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□
 □□□†□□

†□□□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□

A□2□O□B□>□9□ , <□>□3□8□;□0□,
A□2□O□B□>□3□>□□ , a □ w m i n □ 0□<□8□=□L□□
, a q a r a t □ a x i □ r e t □
7□0□3□@□>□1□=□K□9□ <□8□@□ □ , a l l a □
I□>□3□□ , a s t a p r u l l a □ 2□>□7□3□;□0□A□
C□4□8□2□;□5□=□8□O□ □ , q u □ d i r e t □
<□>□G□L□ □ , m u s u r m a n □
m u s u l m a n □ ?□@□0□2□>□2□5□@□=□K□9□ □
b) p a r s i □ s h a : a w q i □ n □
A□2□O□I□5□=□=□>□A□;□C□6□8□B□5□;□L□□ ,
w a y r a n □ 1□@□5□=□=□K□9□ <□8□@□ □ , iyshan
“ духовный сан”, quda - quday - xuday “ бог”, namaz “ молитва”, pir “
духовный покровитель ”

2. Pimiy terminologiya ha'm abstrakt tu'sinikler .

Bunda da arabsha tu'siniktegi so'zledi bir bo'lek, parsi' tilinen kirgen so'zlerdi bir bo'lek rus tilindegi tu'siniklari menen beredi:

a) arabsha: hawa ” небо ”, adil – a'dil ” справедливый ”, azap ” мука”, waqt

†□□□□□□†□□□□□□□†□□□□†□□□□□

A□2□O□B□>□9□ , <□>□3□8□;□0□,
A□2□O□B□>□3□>□□ , a □ w m i n □ 0□<□8□=□L□□
, a q a r a t □ a x i □ r e t □
7□0□3□@□>□1□=□K□9□ <□8□@□ □ , a l l a □
I□>□3□□ , a s t a p r u l l a □ 2□>□7□3□;□0□A□
C□4□8□2□;□5□=□8□O□ □ , q u □ d i r e t □
<□>□G□L□ □ , m u s u r m a n □
m u s u l m a n □ ?□@□0□2□>□2□5□@□=□K□9□ □

b) p a r s i s h a : a w q i n
 A2OI5= =>A;C68B5;L
 w a y r a n 1@5= =K9 <8@ , iyshan
 “ духовный сан”, quda - quday - xuday “ бог”, namaz “ молитва”, pir “
 духовный покровитель ”

2. Pimiy terminologiya ha'm abstrakt tu'sinikler .

Bunda da arabsha tu'siniktegi so'zledi bir bo'lek, parsi' tilinen kirgen so'zlerdi bir bo'lek rus tilindegi tu'siniklari menen beredi:

a) arabsha: hawa ” небо ”, adil – a'dil ” справедливый ”, azar ” мука”, waqt

a w q i n
 A2OI5= =>A;C68B5;L
 w a y r a n 1@5= =K9 <8@ , iyshan
 “ духовный сан”, quda - quday - xuday “ бог”, namaz “ молитва”, pir “
 духовный покровитель ”

2. Pimiy terminologiya ha'm abstrakt tu'sinikler .

Bunda da arabsha tu'siniktegi so'zledi bir bo'lek, parsi' tilinen kirgen so'zlerdi bir bo'lek rus tilindegi tu'siniklari menen beredi:

a) arabsha: hawa ” небо ”, adil – a'dil ” справедливый ”, azar ” мука”, waqt
 ka”, waqt – waht ” время”, harif ” буква”, sharaat - shapag'at ” милостыня”,
 i'qbal ” счастье”, i'qti'yar ” воля”.

b) p a r s i s h a : a b i r a y - a b i r a y
 02B>@8B5B , a n t - a n i t
 :;OB20 , b a x a n a - b a n a
 ?@8G8=0 , z i y a n 87JO=
 , m e r t E@01@K9 ,
 r a w s h a n - i r a v s h a n
 A25B;K9 , r a w i s h >1@07

3 . W o n d i r i s l i k -

e k o n o m i k a l i □ q t e r m i n l e r d i

—:

a) a r a b s h a : m i y n e t □

B□@□C□4□□ , q a s s a p tonna, biologiya, psixologiya, termometr h.t.b

– waxt ” время”, xarip ” буква”, sharaat - sharag’at ”милостыня”, i’qbal ”счастье”, i’qti’yar ”воля”.□

b) parsi’sha : a b i □ r a y - a □ b i r a y □

0□2□B□>□@□8□B□5□B□□ , a n t - a n i □ t □

:□;□O□B□2□0□□ , b a x a n a - b a □ n a □ □

?□@□8□G□8□=□0□ □ , z i □ y a n □ 8□7□J□O□=□

□ , m e r t □ E□@□0□1□@□K□9□ □ ,

r a w s h a n - i □ r a v s h a n □

A□2□5□B□;□K□9□ □ , r a □ w i s h □ >□1□@□0□7□

□

3 . W o □ n d i r i s l i k _____ -

e k o n o m i k a l i □ q t e r m i n l e r d i

—:

a) a r a b s h a : m i y n e t □

B□@□C□4□□ , q a s s a p tonna, biologiya, psixologiya,

termometr h.t.b

b a x a n a - b a □ n a □ □ ?□@□8□G□8□=□0□

□ , z i □ y a n □ 8□7□J□O□=□ □ , m e r t □

E□@□0□1□@□K□9□ □ , r a w s h a n - i □

r a v s h a n □ A□2□5□B□;□K□9□ □ , r a □

w i s h □ >□1□@□0□7□ □

3 . W o □ n d i r i s l i k _____ -

e k o n o m i k a l i □ q t e r m i n l e r d i

—:

a) a r a b s h a : m i y n e t □
B□@□C□4□□ , q a s s a p tonna, biologiya, psixologiya,
termometr h.t.b

k - e k o n o m i k a l i □ q
t e r m i n l e r d i :

 a) a r a b s h a : m i y n e t □
B□@□C□4□□ , q a s s a p tonna, biologiya, psixologiya,
termometr h.t.b

Bul usi'l qaraqalpaq tiline rus tilinen ha'm rus tili arqali' basqa tillerden so'z awi'si'wdag'i' yen' wo'nimli usi'l boldi'. Tikkeley awi'sqan so'zler menen terminlerdin' sani' wog'ada ko'p.

2. Geypara so'zler qaraqalpaq tilindegi wo'zinin' ekvivalentleri menen qatar qollani'li'w arqali' wo'tti.

Mi'sali', predsedatel – basli'q, aktiv - jiyi, ostanovka – toqtaw worni'.

Bul usi'l qaraqalpaq tilinin' leksikasi'na so'z awi'siwda wo'nimli xarakterge iye yemes.

3. So'z ha'm terminler awdari'li'w arqali' awi'sti'

Qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'nda ayi'ri'm so'zlerdin' qaraqalpaq tiline awdari'li'wi' arqali' do'regen so'zler a'dewir mug'darda ushi'rasadi'.Ma'selen, трудодень , красное знамя usag'an so'zler rus tilinen awdari'li'p , miynet ku'n , qi'zi'l bayraq tu'rinde qaraqalpaq tiline awi'sti'.

U'shinshi bo'limde qaraqalpaq tili qurami'nda mong'ol tillerinen kirgen so'zler haqqi'nda ayti'lg'an. Tu'rkiy tilleri menen mong'ol tilleri genealogiyali'q jaqtan ali'p qarag'anda tuwi's tillerden yesaplanadi'. Wo'ytkeni , wolar bul tillerdin' da'slepki tiykari' bolg'an altay til tiykari'ni'n' tariyxi'y rawajlani'wi' na'tiyjesinde uli'wma tu'rkiy ha'm uli'wma mong'ol tillerinin' leksikasi'nda wortaq so'zlerdin' boli'wi' zan'li' qubi'li's. Tu'rkiy tilleri leksikasi'ndag'i' bunday so'z qatlamlari'n

professor N.A.Baskakov tu'rkiy tiller leksikasi'ni'n' yeski qatlami' dep ataydi'.¹

Qaraqalpaq tilinin' leksikasi'ndag'i' mong'ol tiline Wortaq so'zler quri'li'si' jag'i'nan derlik wo'zgeriske iye yemes. Solay da, birli – yari'm ko'zge tu'setug'i'n ayri'qshali'qlar da ushi'rasi'p qaladi'. Mong'ol tilindegi ayaq, serbegey so'zleri jeke tu'rinde qollani'la altug'i'n bolsa, qaraqalpaq tilinde wolar wo'z aldi'na sol tu'rinde jeke qollani'l-maydi'. Wolar tek qazan- ayaq, erbegey – serbegey degen jup so'zlerdin' qurami'nda g'ana keledi ha'm birinshi komponentleri menen birigip bari'p, ji'ynaqlawshi bir ma'ni an'latadi'. Mong'ol tilindegi so'zler menen qaraqalpaq tilindegi so'zler fonetikal'i'q jaqtan biraz ayri'qshali'qqa iye. Miynette bul wo'zgeshelik atli'q, kelbetlik, ra'wish ha'm almasi'q so'zler mi'sali'nda toparlarg'a aji'rati'li'p ko'rsetilgen:

Feyil so'zlerdegi uqsasli'q ha'm ayi'rmashi'li'q:

mong'olsha	qaraqalpaqsha	rus tilindegi awdarmasi'
<i>xasu</i> -	<i>qi'sqart-</i>	“ сокращат ”
<i>coki-</i>	<i>shoqi'-</i>	“ клевать ”
<i>mayta-</i>	<i>maqta-</i>	“ хвалить ”
<i>ojlgox-</i>	<i>oyla-</i>	“ понимать, думать ”

Atli'q so'zler :

<i>bulay</i>	<i>bulaq</i>	“ источник ”
<i>ang</i>	<i>an'</i>	“ зверь ”
<i>xatan</i>	<i>qati'n</i>	“ дама, жена ”
<i>manglai</i>	<i>man'lay</i>	“ лоб ”

¹ Баскаков Н.А. Состав лексика каракалпакского языка и структура слова. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков». Москва. 1962, Б.69.

Wo'z ara uqsasli'qqa iye tu'rkiy tillerindegi adam mu'sheleri ha'm basqa da buyi'mlar arnawli' tablica ja'rdeminde si'zi'p ko'rsetilgen.

Miynetin' to'rtinshi bo'liminde omonim, sinonim, antonim so'zler haqqi'nda mag'li'wmatlar berilgen.

Omonimler

Omonimler - (grekshe. homos birdey, onyma , onoma- at) birdey formada jazi'li'p, biraq ma'nileri ha'r qi'yli' bolg'an so'zler yesaplanadi'. Iimpazdi'n' ayti'wi'nsha, omonimler – tu'birleri birdey, ma'nileri ha'r qi'yli' bolg'an so'zler yesaplanadi'. Ma'selen, u'y “ дом ”, ha'm u'y - *собирает в кучу* ”, ou “ яма ”, ou - “ *выдалбливать* ”, art “ *задняя сторона* ”, ha'm art – “ *навьючивать* ”.

Bul topardag'i' omonim so'zler bir grammatikali'q formag'a iye boli'p, biraq ma'nileri ha'r qi'yli' boli'p keledi. Avtor birdey tu'birge iye jeke so'zlerdi omonim si'pati'nda ali'p qaraydi'.

Sunday - aq, avtor jeke so'zlerden ti'sqari' ko'plik ma'ni an'lati'wshi' lar/ ler affikaslerin de omonim si'pati'nda ali'p qaraydi'. Ma'selen, at + lar “ лошади”, is + ler “ дела ”. Wolar keler ma'ha'ldi an'lati'wshi' feyil xi'zmetinde de keledi: at+la+ r ” *перешагивающий , перескакивающий* ”, is + le + r ” *работающий , делающий* ”.

-maqshi'/- mekshi affikslerin de usi'day affiksler qatari'na kiritedi.

Sinonim

Sinonimler haqqi'nda aytqanda semantikali'q jaqtan wo'z ara jaqi'n so'zler topari' sinonimler yesaplanadi' dep yesaplaydi'. Analogiyali'q jaqtan sinonimler yeki toparg'a aji'raladi':

Birinshi toparg'a kiriwshi sinonim so'zler: *jarshi'*, *jari'm*, "оловина"; *qi'm*, "et- делаТЬ", *jaSe, Gwo m r su'b ku'n kO'2* "жум".

Yezinsei#tipar2 "li'çma," "qlaba, brotala, arxa —вобщe " ,ta'rli,Gqi'yli' "PpaHNYЙ" so' {leri.

Atoimlar

@t'rdi'n< jk'rsetiwi she antonimlur o'Z`!r qaama – qarsi' tu'sin'kti a'atadi'. Misal', *ia'si' co'jo*, *h'm jaman* "плохо", *ken* "большой,Ok)shkene " *na'еньуй*"0, *a'i'r* "тяжелый", *Bjen'il* "егкй".

Besynsji bapta "qaraqalpaq telinşe" usi'r satug'i'n so'ziedin' Pda'sl'pki tu'ri a'aw buwi'nli quri'lh'sqa iye }dkenligi(haqq)'da !ytislg'an.bWgndq"eo'bi2%k morfologiyali'q ta'repler , do'rm,di so'zlerlin' jasali'si hatqi'n`a so'Z yetiledi.

□

/

1.1. .N.A.BQQKACOVTI'N' QARAQALAQ TILY LEKSI OGRÁFIYASIò BKYIsNSHA MIYNEVLERI

Leksilkografi9a – so'z|ik du'zIwdins hlimi9 tiykarlabi'n islmp shi'g'i'U, so'zlie du'~iw jonlari'n ` u'yrenip, aa'vmr talAplari'n` say

soʻzlikder tilin0 tiykablap "beriw siʻyaqlis maʻsgleler \$ menen shugʻiʻllanaaiʻ.¹

Til biliin`e (soʻzlikler duʻzew soʻzdin“ wemajtikaliʻq meʻnisi. anʻlawgʻal wolardiʻnʻ(bir neshd us)ʻlda ` jumsaliʻwiʻn anʻlawcʻa jaʻrdem beredi. Barliʻq tidlerDe "ilimnins qayoiʻ bir tarawiʻna baymanmʻwliʻ bolmasiʻ®, tʻ}ʻsindirme, awdarma, "orfocrafiyadaʻq.p Opfoopiyaliʻq\$ soʻzmikler duʻziledi. Soʻzlklerdi(linfristi+a ilamininʻ ` leksikografiya! dep atalgʻaf tarawiʻ izertleyli. WOn dc {oʻzuer 0 to0la~(ʻp,0jiʻynastiʻriʻliʻp , belgili bir taʻrTip+e 3aliʻoadiʻ h!ʻm ! maʻnileri tuʻsindIriedi. MSkOzliklecdi duʻziw0 maʻse,esi qaraqalpaq tilinde\$ sonʻgʻiʻ da,ʻirlerde `gʻana !qo|gʻa 0ali□na baslaʻiʻ. Èa“zirgi ! waqiʻtta ilimninʻ b`rli-q taraviʻ boyiʻnsha arnawliʻ soʻzlikler islep ahiʻgʻiʻleʻan. Soʻzlik tʻ}ʻziw anʻsa4 `is "yemes. Wolda da `belgili 0bir leksikaliʻq,` grammetikaliʻq nor}alar basshi,liʻqqa aliʻnadiʻ. !Teoriyamhʻn jaqtan ilimiy daʻlille2ge iye- aʻmeliy eaqtcn paydqlaniʻwgʻa wonʻay wapaliʻ soʻ~likMer doʻretiW maʻse

¹ Азизов О. Тилшуносликка кириш .Тошкент. “ Ўқитувчи” .1996,Б.82.

elari lmxikografixa iliminin' jetiskenliklerine tikkeley bcylaNA'sli□.¹

SkOzliklecdi du'ziw0 ma'se,esi qaraqalpaq tilinde\$ son'g'i' da,?irlerde `g'ana !qo|g'a 0ali□na basla'i'. Èa“zirgi ! waqi'tta ilimnin' b`rli-q taravi' boyi'nsha arnawli' so'zlikler islep ahi'g'i'le'an. So'zlik t}'ziw an'sa4 `is "yemes. Wolda da `belgili 0bir leksikali'q,` grammetikali'q nor}alar basshi,li'qqa ali'nadi'. !Teoriyamh'n jaqtan ilimiy da'lille2ge iye-a'meliy eaqtcn paydqlani'wg'a won'ay wapali' so'~likMer do'retiW ma'se

¹ Дәўлетов .А. Тил билими тийкарлары. Нөкис. “Билим.”, 200, .Б.127

elari lmxsikografixa iliminin' jetiskenliklerine tikkeley bcylaNA'sli¹.

So'zlikler yej' aldi' menen lingvistikli'q ha'm LinGvistikali'y(yemEs so'zlijerge bo'lineai. Lingvistikali'q so-zlikler qauari'na (tu'smndipme Oso'zlik, awdarma so'zlek, atimoloNkya|i'q `so'zlik, terminolmgiy jaqтан biraz ayri'qshali'qqa iye . Miynette bul wo'zgeshelik atli'q, kelbetlik, ra'wish ha'm almasi'q so'zler mi'sali'nda toparlarg'a aji'rati'li'p ko'rsetilgen:

Feyi l s o z l e r d e g i u q s a s l i q
q h a m a y i r m a s h i l i q :

m o n g o l s h a
q a r a q a l p a q s h a

r u s t i l i n d e g i a w d a r m a s i
x a s u -

q i

s q a r t -

A>:@0I0B
c o k i -

s h o q i -

:;520BL

m a y t a -

65

m a q t a -

E20;8BL

o j l g o x -

o y l a -

¹ Дәўлетов .А. Тил билими тийкарлары. Нөкис. “Билим.”, 200, .Б.127

¹ Юлдашев А.А, Дәўенов Е.Д. Н.А.Баскаков . Нөкис. “Қарақалпақстан”, 1974, Б.16.

?>=8<0BL, 4C<0BL

Atliq sozler :
bulay

bulaq

8AB>G=8:

ang

an

725@L

xatan

qatin

40<0, 65=0

manglai

??

manlay

Woz ara uqsasliqqa
iye tu rkiy

tilleringi adam mu

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско – каракалпакский словарь, под редакцией. Н.А.Баскаков.Москва. 1947, Б.8.

s h e l e r i h a □ m b a s q a d a
b u y i □ m l a r a r n a ◇ l i □
t a b l i c a j a □ r d e m i n d e s i □
z i □ p ◇ k o □ r s e t i l g e n .

M i y n e t t i n □ t o □ r t i n s h i
b o □ l i m i n d e o m o n i m ,
s i n o n i m ,

a n □□†□□□□□□□□†□□□□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
□□□
□†□□□□□†□□□□□†□□□□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□†□□□
□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□†□□□□†□□□□†□□
□□□†□□□
□□□

дом ”, ha’m

*u’yu - собирают в кучу ”, оу “ яма ”, оу - “ выдалбливать ”, art “ задняя
сторона ”, ha’m art – “ навьючивать ”.*

Bul topardag’i’ omonim so’zler bir grammatikali’q formag’a iye
boli’p, biraq ma’nileri ha’r qi’yli’
boli’ □†□□□
□□□†□□□†□□□
□□□□□□†□□□
□□
□□□□

лошади”, is + ler “ дела

”. Wolar keler ma’ha’ldi an’lati’wshi’ feyil xi’zmetinde d^e keledi: at+la+ r

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско- каракалпакский словарь, под редакцией .
Москва. 1947, В.229

” перешагивающий , перескакивающий ”, is + le + r ” работающий , делающий ”.

-maqshi’/- mekshi affikslerin de usi’day affiksler qatari’na kiritedi.

Sinonim

Sinonimlar haqqi’nda aytqanda semantikali’q jaqdan wo’z ara jaqi’n so’zlar topari’ sinonimlar yesaplanadi’ dep yesaplaydi’. Analogiyali’q jaqdan sinonimlar yeki toparg’a aji’raladi’:

Birinshi toparg’a kiriwshi sinonim so’zlar: jarshi’, jari’m,

”

es. Wolar semantikali’q quri’li’si’na

qaray ani’q tu’sinikli boladi , - dep jazadi’ S.I.Ojegov.¹

q so’zlar mi’sali’nda toparlarg’a aji’rati’li’p ko’rsetilgen:

Feyil so’zlardagi uqsasliq

q ham ayirmas hiliq :

mongols ha

qaraqalpasha

rustilindagi awdarmasi

xasu -

qi

s q a r t -

A>:@0I0B

c o k i -

¹ Ожегов, С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва. “Высшая школа”. 1974.Б. 179.

s h o q i □ -

□

:□;□5□2□0□B□L□□

m a y t a -

⁶⁵

m a q t a -

□

E□2□0□;□8□B□L□□

o j l g o x -

o y l a -

□

?□>□=□8□<□0□B□L□, 4□C□<□0□B□L□□

A t l i □ q s o □ z l e r :

b u l a y

b u l a q

□

8□A□B□>□G□=□8□:□□

a n g

a n □

□

7□2□5□@□L□□

x a t a n

q a t i □ n

□

¹ Юлдашев А.А, Дәуєнов Е.Д. Н.А.Баскаков . Нөкис. “Қарақалпақстан”, 1974, Б.16.

m a q t a -

□ E□2□0□;□8□B□L□□

o j l g o x -

o y l a -

□ ?□>□=□8□<□0□B□L□, 4□C□<□0□B□L□□

A t l i □ q s o □ z l e r :

b u l a y

b u l a q

□

8□A□B□>□G□=□8□:□□

a n g

a n □

□

7□2□5□@□L□□

x a t a n

q a t i □ n

□

4□0□<□0□, 6□5□=□0□□

m a n g l a i

??

m a n □ l a y

□

;□>□1□

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско – каракалпакский словарь, под редакцией. Н.А.Баскаков.Москва. 1947, Б.8.

лошади”, is + ler “ дела ”. Wolar keler ma’ha’ldi an’lati’wshi’ feyil xi’zmetinde d^e keledi: at+la+r ” перешагивающий , перескакивающий ”, is + le + r ” работающий , делающий ”.

-maqshi’/- mekshi affikslerin de usi’day affiksler qatari’na kiritedi.

Sinonim

Sinonimlar haqqi’nda aytqanda semantikali’q jaqtan wo’z ara jaqi’n so’zlar topari’ sinonimlar yesaplanadi’ dep yesaplaydi’. Analogiyali’q jaqtan sinonimlar yeki toparg’a aji’raladi’:

Birinshi toparg’a kiriwshi sinonim so’zlar: jarshi’, jari’m, ”

es. Wolar semantikali’q quri’li’si’na qaray ani’q tu’sinikli boladi ,- dep jazadi’ S.I.Ojegov.¹

m a n □

l a y

□ ;□>□1□ □

W o □ z a r a u q s a s l i □ q q a
i y e t u □ r k i y

t i l l e r i n d e g i a d a m m u □

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско- каракалпакский словарь, под редакцией . Москва. 1947, В.229

¹ Ожегов. С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва. “Высшая школа”. 1974.Б. 179.

s h e l e r i h a □ m b a s q a d a
 b u y i □ m l a r a r n a ◇ l i □
 t a b l i c a j a □ r d e m i n d e s i □
 z i □ p ◇ k o □ r s e t i l g e n .

M i y n e t t i n □ t o □ r t i n s h i
 b o □ l i m i n d e o m o n i m ,
 s i n o n i m ,

a n □□†□□□□□□□□†□□□□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□□
 □□□
 □†□□□□□†□□□□□†□□□□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□†□□□
 □□□□□†□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□□†□□□□†□□□□†□□
 □□□†□□□□□□□□□□†□□†□□□□†□□□□†□□□□†□□□□□□□□□□
 □□□

дом ”, ha’m

*u’yu - собирут в кучу ”, ou “ яма ”, ou - “ выдалбливать ”, art “ задняя
 сторона ”, ha’m art – “ навьючивать ”.*

Bul topardag’i’ omonim so’zler bir grammatikali’q formag’a iye
 boli’p, biraq ma’nileri ha’r qi’yli’
 boli’ □†□□□
 □□□†□□□†□□□□□□†□□□□†□□□□□□†□□†□□□□□□□□□□□□†□□□
 □□□□□†□□□†□□□□□†□□□□□†□□□□□□†□□†□□□†□□□□□□†□□□
 □□□□†□□□□□□□□†□□□□□□†□□□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□
 □□□□

лошади”, is + ler “ дела
” . Wolar keler ma’ha’ldi an’lati’wshi’ feyil xi’zmetinde d^e keledi: at+la+ r

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско- каракалпакский словарь, под редакцией .
 Москва. 1947, В.229

□□□

◇ дом ”, ha'm

u'yu - собират в кучу ”, ou “ яма ”, ou - “ выдалбливать ”, art “ задняя сторона ” ha'm art – “ навьючивать ”.

Bul topardag'i' omonim so'zler bir grammatikali'q formag'a iye boli'p, biraq ma'nileri ha'r qi'yli' boli' □†□□□

□□□†□□□†□□□□□□†□□□□†□□□□□†□□†□□□□□□□□□□†□□□
□□□□□†□□□†□□□□□†□□□□□†□□□□□†□□†□□□†□□□□□†□□□
□□□□†□□□□□□□□†□□□□□†□□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□
□□□□

лошади”, is + ler “ дела

”. Wolar keler ma'ha'ldi an'lati'wshi' feyil xi'zmetinde d' keledi: at+la+r ” перешагивающий , перескакивающий ”, is + le + r ” работающий , делающий ”.

-maqshi'/- mekshi affikslerin de usi'day affiksler qatari'na kiritedi.

Sinonim

Sinonimlar haqqi'nda aytqanda semantikali'q jaqtan wo'z ara jaqi'n so'zler topari' sinonimlar yesaplanadi' dep yesaplaydi'. Analogiyali'q jaqtan sinonimlar yeki toparg'a aji'raladi':

Birinshi toparg'a kiriwshi sinonim so'zler: jarshi', jari'm, ”

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско- каракалпакский словарь, под редакцией . Москва. 1947, В.229

Sinonimlar haqqi'nda aytqanda semantikali'q jaqtan wo'z ara jaqi'n so'zlar topari' sinonimlar yesaplanadi' dep yesaplaydi'. Analogiyali'q jaqtan sinonimlar yeki toparg'a aji'raladi':

Birinshi toparg'a kiriwshi sinonim so'zlar: jarshi', jari'm, ”

es. Wolar semantikali'q quri'li'si'na

qaray ani'q tu'sinikli boladi ,- dep jazadi' S.I.Ojegov.¹

†□□□□□†□□□†□□□□□□†□□□□□□†□□□†□□†□□□□□†□□□□□†
□□□†□□□†□□□□□□□□□□□†□□□□□□□□□□◇□□□□□†□□□□
□□□□†□□□□□□□□□□

лошади”, is + ler “ дела

”. Wolar keler ma'ha'ldi an'lati'wshi' feyil xi'zmetinde d^e keledi: at+la+r ” перешагивающий , перескакивающий ”, is + le + r ” работающий , делающий ”.

-maqshi'/- mekshi affikslerin de usi'day affiksler qatari'na kiritedi.

Sinonim

Sinonimlar haqqi'nda aytqanda semantikali'q jaqtan wo'z ara jaqi'n so'zlar topari' sinonimlar yesaplanadi' dep yesaplaydi'. Analogiyali'q jaqtan sinonimlar yeki toparg'a aji'raladi':

¹ Ожегов. С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва. “Высшая школа”. 1974.Б. 179.

¹ Н.А.Баскаков, С.Е.Бекназаров, У.Н.Кожуров. Русско- каракалпакский словарь, под редакцией . Москва. 1947, В.229

Birinshi toparg'a kiritilgan sinonim so'zlar: jarshi', jari'm, ”

es. Wolar semantikali'q qurilishi'na qarab aniq tuslikli boladi, - dep jazadi' S.I.Ojegov.¹

keledi: at+la+ r ” перешагивающий , перескакивающий ”, is + le + r ” работающий , делающий ”.

-maqshi'/- mekshi affikslerin de usi'day affiksler qatari'na kiritildi.

Sinonim

Sinonimlar haqqi'nda aytqanda semantikali'q jaqdan wo'z ara jaqi'n so'zlar topari' sinonimlar yasplanadi' dep yasalaydi'. Analogiyali'q jaqdan sinonimlar yoki toparg'a aji'raladi':

Birinshi toparg'a kiritilgan sinonim so'zlar: jarshi', jari'm, ”

es. Wolar semantikali'q qurilishi'na qarab aniq tuslikli boladi, - dep jazadi' S.I.Ojegov.¹

¹ Ожегов. С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва. “Высшая школа”. 1974.Б. 179.

¹ Ожегов. С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва. “Высшая школа”. 1974.Б. 179.

es. Wolar semantikali'q quri'li'si'na qaray ani'q tu'sinikli boladi ,- dep jazadi' S.I.Ojegov.¹

Bul so'zlik rus leksikografiyasi' ta'jiriybeleri tiykari'nda du'zilgen da'slepki russha – qaraqalpaqsha so'zlik yesaplanadi' ha'm wol ha'zirgi waqi'tta ken'nen paydalani'li'p kiyati'r.

Barli'q na'rsede kemshilik bolg'ani' siyaqli', bul so'zlikte de geypara qa'teliklerge jol qoyi'lg'an. Wolar ayi'ri'm rus so'zleri menen wog'an berilgen qaraqalpaqsha ma'nileri arasi'ndag'i' alshaqli'qlarda , geypara so'zlerdin' rus tilindegi tu'rinde qollani'lmawi'na qaramastan, qaraqalpaqsha ekvivalentlerine qosi'msha usi'ni'li'wi'nda, geyparalari'ni'n' rus tilindegi tu'ri qollani'li'p keliwine qaramastan, tek tu'sinik berilip ketiwinde , jiyi qollani'latug'i'n bolsa da , ayi'ri'm so'zlerdin' omonimlik qatarlari'na kewil bo'lmewshilikte, orfografiyalı'q qa'teliklerde ko'rinedi. Ma'selen, **b** ha'ribi boyi'nsha so'zlikke kirgen so'zlerdin' ishinde бок degen so'zdin' birinshi ma'nisi *janbas* dep berilgen. Al wol *janbas* yemes, *qi'ri'n* degen ma'nide boli'wi' kerek. N.A.Baskakov bul so'zlikke tikkeley wo'zi redaktorli'q yetken.

Qaraqalpaq tilindegi awdarma so'zliklerdin' ishinde di'qqat awdari'wdi' talap yetetug'i'n so'zliklerdin' biri – Qaraqalpaqsha – russha so'zlik. Wol D.S.Nasi'rov, K.U.Ubaydullaev ha'm basqalar ta'repinen du'zilip ,professor N.A.Baskakovti'n' redaktorli'g'i'nda 1958 - ji'li' Moskvada basi'li'p shi'qti'. Russha- qaraqalpaqsha so'zliktegidey –aq bunda da 30 000g'a jaqi'n so'z ham terminler bar. So'zlik ha'zirgi qollani'li'p kiyati'rg'an alfavit ha'm orfografiya tiykari'nda du'zilgen.

Bul so'zlik te, a'dettegidey, redaktordi'n' alg'i' so'zi, quri'li'si' ha'm sha'rtli qi'sqarti'wlar dizimi haqqi'ndag'i' mag'li'wmatlar menen baslanadi'. Woni'n' keyninen qaraqalpaq a'debiy tilinin' ha'zirgi alfaviti berilgen. So'zlikke qosi'msha geografiyalı'q atamalardi'n' alfavitlik dizimi,

¹ Ожегов. С.И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. Москва. “Высшая школа”. 1974.Б. 179.

qaraqalpaqsha yer ha'm hayal - qi'zlardi'n' atlari', qaraqalpaq qa'wimleri menen uri'wlardi'n' atlari', professor N.A.Baskakov ta'repinen jazi'lg'an "Qaraqalpaq tili grammatikasi'ni'n' ocherki ", T.S.Safiev ta'repinen du'zilgen "Orfografiyali'q gilt", sonday – aq yeski ji'l ,ay, ku'n atlari', yeski uzi'nli'q ha'm awi'rli'q wo'lshew birliklerinin' atamaları' kiritilgen.

Bulardi'n' barli'g'i' da qaraqalpaq tili so'zligin, qaraqalpaq tilindegi leksikali'q birliklerdi toli'g'i'raq tu'sindiriwge , qaraqalpaq tilin u'yreniwge ja'rдем yetetug'i'nli'g'i' so'zsiz. Bul so'zlik qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' barli'q so'zler bolmag'an menen de, woni'n' ko'pshilik bo'legin wo'z ishine alg'an. Wonda ku'ndelikli turmi'sta qollani'li'p kiyati'rg'an so'zler menen terminler qaraqalpaqsha ha'm russha tu'sindirilgen. Ha'r qanday so'z mu'mkin bolg'ani'nsha wo'zinin' xarakterli ma'nilerinde ali'ng'an.Mi'sali', **ash.** 1) *открывать, раскрывать, отпирувать: yesik ash – открыть двери; 2) развертывать, развязывать (нап. сверток), kewil ash, a) весилиться; b) подниматься (о настроении); uyuqi' ash – разгонять сон, ashi'r ayt – говоритьясно, открыто; ayi'bi'n ash – выявлять, вскрывать чей-лю порк.¹*

Bunda so'zdin' yerkin ma'nisi de , frazeologiyali'q baylani'sli' ma'nileri de qamti'ladi'. Usi' arqali' so'zdin' tu'rli leksikali'q ma'nileri ashi'ladi'. So'zlikti du'ziwshiler qaraqalpaq tilinde so'z ma'nisinin' mine usi' ta'replerine ayri'qsha kewil awdarg'an. Usi'ni'n' menen birge, so'zlikte ayi'ri'm belgilep wo'tiwdi talap yetetug'i'n wori'nlar da bar. Ma'selen, geypara terminlerdin' qaraqalpaqshasi' boli'wi'na qaramastan qaraqalpaq tilinin' so'zlik qurami'ndag'i' termin si'pati'nda berilgen, кавички – кавичка, каверна – каверна, площадь – площадь.

Bul terminler ha'zirgi zaman qaraqalpaq tilinde *ti'rmaqsha, tesik, maydan* degen tu'rlerinde qollani'ladi'. Wonnan qalsa, *ti'rmaqsha, maydan*

¹ . Д.С.Насиров, К.У.Убайдуллаев хэм басқалар. Қарақалпақша – русша сөзлик. Москва. 1958. Б. 65.

degen terminler кавычка, площадь dep awdari'li'p, so'zlikte alfavitlik ta'rtibi menen tag'i' da qaytalanadi'.

Sunday – aq, geografiyali'q atamalardi' so'zlikke kirgizgende wolardi'n' qaysi' ta'repinen qarap tan'lang'anli'g'i' belgisiz boli'p qaladi'. Wolar territoriyali'q principke baylani'sli' tan'lap ali'ng'an ba, alfavitlik ta'rtipte beriliwinen basqa belgili bir sistema joq si'yaqli'. Geografiyali'q atamalardi'n' ishinde du'niyag'a belgili Dnepr, Don, Dunay, Enisey da'ryalari' menen birge Yesimo'zek te, Ko'ko'zek te bar. Kuba, Qazaqstan usag'an atamalar qatari'nda Vena, Vilnyus, Vladivostok usag'an qala atlari' menen birge Go'ne No'kis te berilgen.

A'llette, bunday jag'dayda ya du'nyag'a belgili geografiyali'q atamalardi', ya Qaraqalpaqstan territoriyasi'na baylani'sli' geografiyali'q atamalardi' so'zlikke kirgizgen maqul boli'wi' kerek. Bunday ayi'ri'm kemshiliklerge qaramastan , bul so'zlik qaraqalpaq tilin ha'm rus tilin u'yreniwge bag'darlang'an da'slepki iri ko'lemdegi so'zlik boli'p tabi'ladi'. Qaraqalpaq tilinin' leksikografiyasi' tarawi'nda islengen ja'ne bir u'lken ko'lemli jumi'slardi'n' biri Russha – qaraqalpaqsha awdarma so'zlik. Bul jumi's "Sovet enciklopediyasi'" baspasi' ta'repinen 1967 - ji'li Moskvada basi'p shi'g'ari'ldi'. So'zlik Wo'zbekstan Ilimler akademiyasi' Qaraqalpaqstan filiali'ni'n' tariyx , til ha'm a'debiyat instituti' ta'repinen tayarlani'lg'an. So'zlik professor N.A.Baskakovti'n' redaktorli'g'i'nda jari'qqa shi'qti'. Wonda 47 000 g'a jaqi'n so'z bar. Bul u'lken awdarma so'zlik basqa awdarma so'zliklerge qarag'anda ko'p g'ana sapali'q ayi'rmashi'li'qlari' menen xarakterlenedi. Wolar jumi'sqa rus ha'm qaraqalpaq tlinin' so'zlik qurami'ndag'i' leksikali'q elementlerdin' toli'g'i'raq kiriwinde wolardi'n' ma'nilik jaqtan ha'r tildin' wo'zine ta'n ayi'rmashi'li'qlari' yesapqa ali'ng'an tu'rinde toli'q ha'm duri's awdari'li'p beriliwinde ko'rinedi. So'zlikke tek jeke so'zler g'ana yemes, al soni'n' menen birge ku'ndelikli turmi'sta jiyi qollani'li'p kiyati'rg'an ko'p g'ana

frazeologiyali'q so'z dizbekleri de, arnawli' terminologiyali'q elementler de kirgen.

So'zlikte jeke – siyrek kemshilikler de ushi'rasadi'. Ma'selen, so'zlikte mashinistka so'zi mi'naday dep tu'sindiriledi: **машинистка** ж. mashinistka (mashinkada basi'wshi' hayal). "Qaraqalpaq tilinde hayal ha'm qi'z degen so'zlerdin' bir - birinen ma'nilik ayi'rmashi'li'qlari' bar. Sonli'qтан, mashinistka degen so'zdi qawi's ishinde *mashinkada basi'wshi' hayal – qi'z* dep tu'sindirgen maqul boli'wi' kerek",- dep tu'sindiredi Ye.Berdimuratov wo'z miynetlerinde. Ayta bersek bunday azi'-kem qa'te- kemshilikler de gezlesedi.

N.A.Baskakov tek yeki tillik awdarma so'zlikler islew menen shug'i'llani'p g'ana qoymastan, qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q so'zligin de islep shi'qti'. Wolar tikkeley qaraqalpaq tilinin' dialektologiyali'q tekstleri boyi'nsha du'zilgen. So'zlik ilimpazdi'n' "Qaraqalpaq tili" dep atalg'an miynetinin' dialektologiyag'a arnalg'an birinshi tomi'nda berilgen. Wol 1951 –ji'li' Moskva qalasi'nda basi'p shi'g'ari'lg'an. Kitap akademik V.I.Gordlevskiy ta'repinen redaktorlang'an. Bul kitap avtordi'n' 1926 –ji'ldan baslap ali'p barg'an jumi'slari'ni'n' bir bo'leginen ibarat. Kitap yeki bo'limnen ibarat boli'p, birinshi bo'limde qaraqalpaqlardi'n' dialektologiyasi' boyi'nsha tekst berilgen. Al yekinshi bo'limde mine usi' tekstler boyi'nsha seksen to'rt betten ibarat qi'sqasha qaraqalpaqsha – russha dialektologiyali'q so'zlik jaylasti'ri'lg'an. So'zlik tiykari'nan alg'anda , yeki tillik awdarma so'zlik qatari'nan wori'n aladi'. Biraq wol joqari'dag'i' so'zliklerden wo'zinin' dialektologiyali'q maqsette du'ziliwi menen aji'rali'p turadi'. Biz soni'n' ushi'n woni' dialektologiyali'q so'zlik dep ataymi'z. Kitapta dialektlik ayri'mashi'li'qlardi' ani'qlawda arnawli' dialektlik transkripciyalar berilgen. Usi'ni'n' menen bir qatarda, bul so'zliktin' ja'ne bir ayri'qshali'q ta'repi sonda, wonda anaw ya'ki mi'naw so'z belgili bir yeski ha'm ha'zirgi tu'rkiy tilleri boyi'nsha jazba a'debiyatlarda sa'ykes so'zler menen

sali'stiri'ladi'.Mi'sali': **ав-V.сवेशиваться; 2.переваливать через край 4; 3.опрокидываются 48; перевернуться; 4. перен. вернуться 75;**CH ав,МК ag- II,43.¹

Bunda rim cifri woni'n' so'zlikte besinshi omonim yekenligin, russha awdarmasi'nan keyingi arab cifri sol materialdi'n' kimnen jazi'p ali'ng'anli'g'i'n (dialektologiyali'q materiallar jazi'p ali'ng'an adamlardi'n' dizimi arab cifri menen kitapti'n' aqi'ri'nda ko'rsetilgen), CH,МК qaysi' jazba a'debiyatlarda qanday ko'riniste ushi'rasatug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi. Wolar sol a'debiyatlardi'n' sha'rtli qi'sqarti'lg'an belgilerinen ibarat.

Biraq so'zlikte dialektlik ayri'qshali'g'i' menen xarakterlenetug'i'n anaw ya'ki mi'naw so'zdin' qaraqalpaq tilinin' yeki dialekti arasi'nda qanday ayi'rmashi'li'qqa iye yekenligi ko'rsetilmegen. Yeger, usi' ma'sele de belgilenip wo'tilgende, dialektler arasi'ndag'i' leksikali'q, fonetikali'q ha'm grammatikali'q wo'zgeshelikler birden ko'zge tu'sken bolar yedi.

Demek, N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinin' dialektologiyasi', fonetika, so'z jasali'w, morfologiyasi'n izertlewshi g'ana yemes, soni'n' menen birge buri'n qol uri'lmag'an tarawlardi'n' biri - yeki tillik awdarma so'zliklerdi du'ziw isi menen de tikkeley shug'i'llani'wshi'lardi'n' biri boldi'. Ilimpazdi'n' buni'n'day izleniwleri zaya ketpesten, wo'z da'wirinde arnawli' toplamlar boli'p basi'p shi'g'ari'ldi'. Bunnan ko'rinip turi'pti', ilimpaz qaraqalpaq tili leksikasi' ha'm leksikografiyasi' tarawlari'n izertlewdi'n' birinshi irge tasi'n qalawshi'lardi'n' biri yesaplanadi'.

Woni'n' qaraqalpaq tilinin' basqa tarawlari' boyi'nsha ali'p barg'an miynetleri haqqi'nda jumi'si'mi'zdi'n' yekinshi bo'liminde arnawli' toqtali'p wo'temiz.

¹ . Баскаков . Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1.Москва. 1951. Б.317

II .BAP. N.A.BASKAKOVTI'N' QARAQALPAQ TILI GRAMMATIKASI'N IZERTLEWDEGI XI'ZMETI

Qaraqalpaq tili fonetika, leksikologiya si'yaqli' tarawlar menen bir qatarda grammatika dep atalg'an ju'da' u'lken bo'limnen de ibarat. Grammatika termini "jazi'w wo'neri" ma'nisin an'lati'p, da'slepki jazi'w tilin tekseriw, analizlew menen shug'i'llang'an. Bara – bara bul tu'sinik shegarasi' ken'eyip, jazi'wi' bolmag'an janli' tillerdi de u'yrene baslag'an.¹ Solay yetip, grammatika termininin' ma'nisi ken'eyip, lingvistika pa'ninin' bir tildegi so'z du'zilisi, ga'pte so'zlerdin' wo'zgeriwi ha'm birigiwin u'yrenetug'i'n til tarwi'nin' bir bo'limine aylang'an. Tildegi so'zlerdin' wo'zgeriwi, wolardi'n' quri'li'si', tu'rli wo'zgerislerge ushi'raw qa'deleri, uli'wmali'q belgilerine qaray so'zlerdi so'z shaqaplari'na klassifikaciyalaw, so'z dizbegi menen ga'pler ha'm wolardi'n' tu'rleri haqqi'ndag'i' quramali' ma'selelerdi grammatika ilimi izertleydi. Wol wo'z ara ti'g'i'z baylani'sli' bolg'an u'sh tarawdan turadi': so'z jasali'w, morflogiya , sintaksis. Qaraqalpaq tilinin' bul u'sh bo'limi haqqi'ndag'i' da'slepki izertlewler ha'm ko'z-qaraslar rus ilimpazi' N.A.Baskakov ta'repinen ayti'lg'an yedi. Ilimpazdi'n' qaraqalpaq tilin izertlewge arnalg'an yen' da'slepki miynetlerinen biri "Краткая грамматика каракалпакском языке ", "Каракалпакский язык ", "Причастие на -ды/ты в тюркских языках" (М.1951), "Составные глаголы в каракалпакском языке"(Т. 1952), "О происхождении условной формы на – са/се в тюркских языках" (М.1953), "Типы атрибутивных словосочетаний в каракалпакском языке" (Журнал. "Вопросы языкознание", №6 .195), "Словосочетания в каракалпакском языке".III. Синтаксис. 1961) si'yaqli' bir qatar iri ko'lemli monografiyali'q miynetleri ha'm maqalalari'nda qaraqalpaq tilinin' grammatikasi' haqqi'nda mag'li'wmatlar beriledi. Avtordi'n' qaraqalpaq tilinin' so'z shaqaplari' haqqi'nda pikirleri, bayanlamalari'

¹ .Азизов, О. Тилшуносликка кириш. Тошкент. "Уқитувчи ",1996.Б.89

da'slepki ret "Qaraqalpaq tilinin' qisqasha grammatikasi"nda aytilgan yedi. Keyinshelik bul ko'z – qaralarini keneytip, "Qaraqalpaq tili"(II- III) miyнетinde basip shig'ardi'. Woni'n' izertlew jumislari' ha'zirgi waqitda ko'pchilik ilimpazlar ushi'n teoriyalıq tiykar bolıp xizmet atqarmaqta. Biz ilimpazdin' qaraqalpaq tilindeki so'z jasaliw, so'z shaqaplarini' qanday toparlarga aji'ratqani'n, qospa gapler boyinsha aytqan pikirleri haqqında to'mendegi baplarda arawli' toqtalıp wotemiz.

2.1. N.A.BASKAKOV MIYNETLERINDE QARAQALPAQ TILININ' SO'Z JASALI'W HA'M MORFOLOGIYA TARAWLARI'NI'N' IZERTLENIWI

So'z jasali'w til haqqi'nda ilimnin' ayri'qsha , wo'z aldi'na bo'lek tarawi' boli'p, wonda so'zlerdin' jasali'wi', jan'a so'z jasawdi'n' ni'zamli'qlari', usi'llari', qurallari' u'yreniledi. Wol til biliminin' ayri'qsha tarawi' si'pati'nda tu'rkiy tillerde wo'tken a'sirdin' 50- 60- ji'llarinda qa'liplese basladi'. Sog'an shekem so'z jasali'w tarawi'nin' u'yrenetug'i'n ma'seleleri morfologiyada qaralatug'i'n yedi. Qaraqalpaq til biliminde N.A.Baskakovti'n' 1952-ji'li' jari'q ko'rgen “ Qaraqalpaq tili” kitabi'nda, A.Bekbegenovti'n' 1979 - ji'li' basi'li'p shi'qqan “Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasali'wi'” kitabi'nda so'z jasali'wdi'n' til biliminin' ayri'qsha tarawi' yekeni qaraqalpaq til materiallari' tiykari'nda belgilep berildi.

1990-ji'llardan baslap qaraqalpaq til biliminde so'z jasali'w wo'z aldi'na taraw si'pati'nda qa'liplese basladi'. Qaraqalpaq tilinin' birinshi akademiya'q grammatikasi'nda wol wo'z aldi'na taraw si'pati'nda ali'p qaralg'an. Wonda basqa so'z shaqaplari'nan affiksler jalg'ani'w arqali' jan'a ma'nidegi so'zlerdin' jasali'wi' u'yreniledi. So'z jasali'wdi'n' bir neshe usi'llari' bar boli'p, ha'zirgi qaraqalpaq til biliminde wonin' bes tu'ri ko'rsetiledi: affiksaciya, so'z qosi'li'w, so'z qosi'li'w ha'm affiksaciya, leksika- semantikali'q, leksika – sintaksislik usi'l. Bular ha'zirgi tiptegi bo'liniwler yesaplanadi'. Bunnan aldi'n'g'i' da'wirlerde qaraqalpaq tilinin' so'z jasali'wi' haqqi'nda birinshi boli'p pikir bildiriwshi N.A.Baskakovti'n' miynetlerinde qaraqalpaq tilinde do'rendi so'zlerdin' u'sh usi'l menen jasalatug'i'nli'g'i' ayti'lg'an. Ilimpazdi'n' qaraqalpaq tilinde do'rendi so'zlerdin' jasali'wi' haqqi'nda pikirleri woni'n' 1932 - ji'li' basi'p shi'g'ari'lg'an “Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha grammatikasi'” miynetinde berilgen yedi.

“Qaraqalpaq tili, - dep jazadi’ N.A.Baskakov, - basqa tu’rkiy tilleri si’yaqli’ so’z jasawshi’ affikslerge bay. Atli’q yamasa feyil tiykarlari’na so’z jasawshi’ affiksler jalg’ani’w arqali’ yekinshi bir do’rendi so’zler jasaladi’.”¹

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde do’rendi so’zlerdin’ jasali’wi’ haqqi’nda “ Qaraqalpaq tilinin’ qi’sqasha grammatikasi’”, “Qaraqalpaq tili” (II- III) miynetlerinde ken’irek mag’li’wmat beredi. Woni’n’ joqari’da ayti’p wo’tken “Qaraqalpaq tilinin’ qi’sqasha grammatikasi’”(1932) miynetinde so’z jasali’w tarawi’ haqqi’nda da’slepki qi’sqasha tu’sinikler ayti’lg’an. Bul miynette wol wo’z aldi’na taraw si’pati’nda ali’p qaralmastan, morfologiya-ni’n’ bir bo’limi si’pati’nda u’yrenilgen ha’m miynetin’ aqi’ri’nda kishigirim bo’lim aji’rati’lg’an.

Avtor qaraqalpaq tilinde barli’q so’z jasawshi’ affikslerdi yeki tu’rge bo’lip qaraydi’:

- 1) Atli’qtan atli’q jasawshi’ affiksler.
- 2) Feyilden atli’q jasawshi’ affiksler.

Ha’zirgi qaraqalpaq tilinde de bul usi’l ken’ qollani’ladi’. Iimpaz atli’qtan atli’q jasawshi’ qosi’mtalardi’n’ wo’zin bir neshe tu’rge bo’lip ko’rsetedi:

a) Belgili bir ka’sip atamaları’n bildiriwshi affiksler. Bul toparg’a atli’q so’z shaqabi’ nin’ yen’ wo’nimli affiksleri yesaplang’an –Сь/Si – *temir- железо; temir- Si- кузнец; bali’q- рыба, bal’qСь- рыбак; qaj’q- лодка, каюк ; qaj’qСь- лодочник.*

- **paz** - *qoqpar- зеленые головки мака; qoqparaz- наркотик, употребляющий настой из зеленых головок мака;*

- **kes** - *mijnet – труд; mijnet- kes – трудящийся.*

¹ Баскаков Н.А. Краткая грамматика каракалпакского языка. Турткуль, 1932, Б. 146

Импазди'н' pikirinshe, -kesh affiksi dawı'sli'lar u'nlesligine bag'i'nbaydi'. Wol tu'birdin' juwan- jin'ishkeligine qaramay, ten'dey jalg'ana beredi.

-ga'r/ ger, - ka'r/ ker - *savda- торгoвля, savda- ga'r- торговец, qызмет- служба, qызмет-ker- служащий; talap- наемная работа, talapker- батрак.*

-syl/sil- *von- правый, навая сторона, vonsyl- правый уклонист.*

b) sapanı', wori'ndi' yamasa belgili bir zatti' bildiriwshi atli'q jasawshi' qosi'mtalar:

- lıq/ lik - *togaj- лес, кустарник, togajlıq- лесистая местность; tas- камень, taslıq – каменистая местность ; ko'z – глаза , ko'z – lik- очки, наглазник; so'z-слово, so'z-lik- словарь.*

Bul mi'sallardan ko'rinip turg'ani'nday atli'qti'n' -liq/ lik affiksi bir neshe ma'nilerdegi so'zlerdi jasawda wo'nimli qollani'ladi' yeken. Ma'selen, *saqsıy- хорошо, хороший; saqsıylıq- доброта; bes- пять, beslik -пятерка.*

b) atli'qtan kelbetlik jasawshi' affiksler. Bul toparg'a atli'q so'zdin' son'i'na qosi'li'p, kelbetliktin' - li'/- li, -li'q/ -lik affikslerine qarama - qarsi' ma'nini an'lati'wshi' kelbetliktin' -si'z/siz affiksin jatqaradi'.

-syz,/siz (syz, so'z) - *suv- вода; suv-syz-безводный, дезводье; cer- земли; cer- siz – безземельный, безземелье.*

-sıy-lıq, sı - lik affikslerin quramalı' affiksler dep yesaplaydi' ha'm wolar belgili bir islep shi'g'ari'w tarawı'n bildiriwshi atli'q so'zlerdi jasaydi'.

Mi'sali': *balıq - рыба, balıq -sıy -рыбак ; balıqsıylıq-рыбачество; ma'ma'la'silik – согласие.*

-si'zli'q/ -sizlik qosi'mtalari' haqqi'nda da qi'sqasha toqtali'p wo'tedi.

Sunday- aq, miynette kishireytiwshi ha'm yerkeletiwshi tu'rdegi atli'q so'zlerdin' jasali'wi' haqqi'nda da ayti'lg'an. Wolarg'a to'mendegi affikslerdi kirgizedi: **- laq/-lek, -saq/-sek.** Mi'sali', *taslaq- камечек, qumlaq- песочек, kelensek- невестучка.*

Wortaqli'q ha'm sheriklik ma'ni an'lati'wshi' affikslerge to'mendegi qosi'mtalardi' kirgizedi:

- **las/-les, -das/- des.** Mi'sali': *quralas- cosed kутек- взаимопомощь- кутеклес-помочник ; col- дорога - coldas- товарищ.*

2) Atli'qtan feyil jasawshi' qosi'mtalar qatari'na – **la/le, ar/er** qosi'mtalari'n kirgizedi. Wolardi' da'lillew ushi'n mi'na so'zlerdi mi'sal yetip keltirip wo'tedi.

Mi'sali': *tas-камень , tasla-бросай ; is-дело , is- le- делай; aq-белый , ag'ar-таq- белсть; boz-бледный; boz-ar- таq-бледнеть.*

Yen' aqi'rgi' bo'limde ha'reketni bildiriwshi so'zlerden atli'q jasawshi' qosi'mtalar dizbegi berilgen :

1. -ul/- yl - *qara-смотреть-qara ul- надзор(baqlaw, qadag'alaw).*

2. - ьs/-is - *al- возьми, als- взятие; kel- приходит, kel - is- возвращение.*

Atli'qti'n' is - ha'reket na'tiyjesinde payda bolatug'i'n - ьm/-im qosi'mtali' tu'ri tilde wonsha wo'nimli yemes. Ilimpaz feyilden atli'q jasawshi' qosi'mtalar si'pati'nda -ьm/-im, -qaq/-kek affikslerin de kiritedi.

Miynette wolardi'n' ha'r birine bir- yeki mi'sallar keltirilgen. Ma'selen:

1.-ьm/ -im: *bil- знать, bil-im= знание, наука, qьs - сдавливать, qьсьт – кулак; o'l - умереть, o'l – im = смерть.*

2. -qaq/kek: *bas -давить, bas-qaq- тропинка; qar -закрывать ; qaqraq- qarraq – крышка.*

Bunnan son'g'i' 1952 - ji'li' basi'p shi'g'ari'lg'an "Qaraqalpaq tili" miynetinin' II tomi'nda so'z jasali'w wo'z aldi'na taraw si'pati'nda morfologiyadan aji'rati'li'p u'yrenilgen. Miynetin' da'slepki bo'limlerinde qaraqalpaq tilinin' fonetikasi' haqqi'nda tu'sinik berilgen bolsa, kitapti'n' 170-betinen baslap so'z jasali'w ha'm morfologiya tarawlari'na toqtalg'an. Izertlewshi so'z jasali'w qaraqalpaq tilinde wo'z aldi'na qa'liplesken taraw yekenligin aytadi'. Biz joqari'da talqi'lap wo'tken miynette so'z jasali'wdi'n' qanday usi'llari' bar yekenligi, atli'q, feyil so'z shaqaplari'nan

ti'sqari' kelbetlik, ra'wishlerdin' wo'nimli ha'm wo'nimsiz qosi'mtalar ja'rdeminde jasali'wi' haqqi'nda ayti'lmag'an yedi. Tek g'ana atli'qti'n', feyildi'n'

azi'- kem affikslerine toqtali'p wo'tken. Al bul miynette bolsa qaysi' so'zden qanday jan'a ma'nidegi so'zler do'reletug'i'nli'g'i'na ken' tu'sinikler berilgen. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde so'zler atawi'sh ha'm feyil si'yaqli' yeki toparg'a bo'linedi dep ko'rsetedi. Atawi'sh so'zler topari'na to'mendegi so'z shaqaplari'n kirgizedi:

1. Atli'q
2. Kelbetlik
3. Ra'wish
4. Sanli'q
5. Tan'laq
6. Almasi'q

Miynette artawi'sh so'zler topari'na kiriwshi so'z shaqaplari'ni'n' jasali'wi' haqqi'nda arnawli' bo'limler aji'rati'lg'an. Atawi'shlar topari'ndag'i' so'zlerdi alti' bo'limge bo'ledi de, wolardi' jasawshi' affikslerge ken' tu'sinik beriledi. Biz ali'mni'n' usi' ko'rsertilgen so'z shaqaplari'n jasawda qaysi' affiksler qatnasatug'i'nli'g'i' haqqi'nda aytqan pikirlerine qi'sqasha toqtali'p wo'temiz.

Atli'qlar – belgili bir zatti'n' atamasi'n bildirip, u'sh tu'rli grammatikali'q forma arqali' jasaladi': a) substantivlik; b) attributiv –ani'qlaw-i'shli'q;

d) attributivlik - pi'si'qlawi'shli'q;

Atli'qlar basqa so'z shaqaplari'na sali'sti'rg'anda so'z jasawshi' affiksler ja'rdeminde wo'nimli jasalatug'i'nli'g'i' ayti'ladi'. Ha'zirgi til biliminde bul leksikali'q kategoriyalar leksika – semantikali'q jaqtan u'sh tu'rli ko'riniste a'melge asi'ri'ladi':

1. Atli'qlar basqa so'z shaqaplari'na sali'sti'rg'anda wo'zine ta'n substantivlik, atributivlik - pi'si'qlawi'shli'q, atributivlik- ani'qlawi'shli'q formalarg'a iye boladi';

2. Atli'qti'n' atributivlik- ani'qlawi'shli'q ha'm substantivlik formalari' belgili bir zatti'n' wo'zine ta'n belgisin bildirip keledi;

3. Atributiv – pi'si'qlawi'sh ha'm substantivler belginin' wo'zine ta'n belgisin bildirip keledi. Mi'sali', *emdigi* “ *теперешний*”; *birungʻi* “ *прежний*”; *birungʻilar* “*прежние (люди)*”, *emdigiler* “ *теперешние* ”.

Atli'q so'z shaqabi' basqa so'z shaqaplari'nan pariqli' u'sh tu'rli usi'l menen jasali'w mu'mkinshiligine iye boladi':

a) leksikali'q usi'l;

b) morfologiyali'q usi'l;

d) sintaksislik usi'l.

Avtor leksikali'q usi'lda atawi'sh ha'm feyillerdin' differenciyali'q usi'l ja'rdeminde bir neshe ma'nige iye boli'p keliwi mu'mkinligi haqqi'nda aytadi'. Mi'sali', *woy* “*яма, углобление*”, *woy-* ‘*долбить, углубять*’;(*woyi'w*) *kʻarri* “ *старик, старый*”, *kʻarri* – “*стариться* ” *djuvas* “*смирный*”, *djuvas* - “*прислурить*”.

Ilimpazdi'n' atap wo'tken bul leksikali'q usi'li' semantikali'q jaqtan omonimlerge uqsas boli'p keledi. Joqari'da ayti'lg'an mi'salda “woy” so'zi atli'q so'z shaqabi'nda keliw menen birge, woyi'w degen ma'nide is-ha'reket ma'nisinde de keletug'i'nli'g'i' ayti'lg'an.

Do'rendi so'z jasawdi'n' yekinshi usi'li' bul - morfologiyali'q usi'l. Bul usi'l arqali' jan'a ma'nili so'zler affiksler ja'rdeminde jasaladi'. N.A.Baskakov so'z jasawshi' affiksler qatari'na atli'q so'z shaqabi'nin' yerkeletiwshi ha'm kishireytiwshi formalari'n, belgili bir wori'ndi' bildiriwshi affiksler, basqa da atamalardi' jasawshi' affiksler, affiks xi'zmetinde jumsali'wshi' so'zlerdi kiritedi. Yerkeletiwshi ha'm kishireytiw-

shi ma'n'idegi atli'q jasawshi' qosi'mtalar qatari'na -къау/- key, -ay/eу, -гъау/geу, -гъана/-gene, -къана/ kene, - гъи'na/ gine, -къина/kine, -shikъ/shik, - shaq/ shek, - sha/ she, - акъ/ ек, - shi'къ/shik, -lakъ/ lek, - lav/ lev affiksleri kiredi dep ko'rsetedi ha'm ha'r birine mi'sallar keltirip da'lilleydi. Ma'selen, *ata* "отец", *CB. ata-у // IOГ.ata- къау* "батюшка", *ср. МК . ataki II,212*.

Bul mi'sallardag'i' CB,IOГ belgileri arqa- shi'g'i's, qubla- bati's dialektleri degen tu'sinikti an'latadi'. Iimpaz dialektlik wo'zgeshelikke de itibar qarati'p, arqa - shi'g'i's dialektinde yerkeletiwshi qosi'mtali' ata so'zi atay tu'rinde, al qubla – bati's dialektinde atакъау tu'rinde qollani'lani'la-tug'i'nli'g'i'n ko'rsetip wo'tedi. "Ko'z" so'zinin' kishireytiwshi qosi'mtalar menen wo'zgeshelenip keliwi mu'mkinligin aytadi'. Ma'selen, *kyo'z* "глаза", *kyo'z – gene* "глазки", *ууу* "дом", *ууу-shik* "домик".

Keyingi mi'salda u'y so'zinin' kishireytiwshi formali' tu'rin –sha/she (u'yshe) tu'rinde yemes, al -shik qosi'mtali' tu'rinde (u'yshik)bergen.Mi'sallar arasi'nda atli'qti'n' -sha/ she kishireytiw affiksi basqalari'na qarag'anda ko'p so'zlerge jalg'ani'p keliw qa'siyetine iye. Bunnan keyin a tli'qti'n' basqa da qosi'mtalari' haqqi'nda mag'li'wmatlar berligen. Sonday – aq, miynette jeke turg'anda g'a'rezsiz so'z xi'zmetinde keliwshi ha'm affiks xi'zmetin de atqari'wshi' affiksler haqqi'nda da tu'sinikler berilgen. Wolarg'a qora, хана so'zleri kiredi. Mi'sali', *djet* "корм", *djet – къора* - "кормушка"; *mal* "скот", *mal- къора* "стойло, хлев".

-хана//къана.

Mi'sali', *peshe* "комар", *peshe – къана* "полог"; *tutкъin* "пленник", *tutкъin – хъана* "тюрма"; *nal* "росток", *nal – хъана* "парник".

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde "qora" so'zi jeke turg'anda leksikali'q ma'ni an'latsa da, qosi'mta retinde qaralmaydi'. 1994- ji'li' shi'g'ari'lg'an akademiya'q grammatikada da, keyingi da'wirlerde shi'g'ari'lg'an miynetlerde de woni'n' qosi'mta yekenligi haqqi'nda hesh qanday

mag'li'wmat aytilmag'an. Biraq, -xana qosi'mtasi' wori'n ma'nisindegi atli'q so'z jasawda wo'nimsiz qosi'mta retinde siyrek jumsaladi'. Soni'n' menen birge wol jeke so'z xi'zmetin de atqara aladi'. Ma'selen, bo'lme, wo'jire ma'nilerin bildiredi. Al, N.A.Baskakov miynetinde "qora" so'zi qosi'mta ha'm jeke so'z xi'zmetinde ali'p qaraladi'. Jeke so'z ha'm qosi'mta xi'zmetin atqaratug'i'n so'zler qatari'na - nama qosimtasi'n da kiritedi ha'm belgili bir xat, ma'mleketlik hu'jjet ma'nisindegi atli'q so'zlerdi jasaytug'i'n-li'g'i' ko'rsetilgen:

-nama: *bayan* "доклад", *bayan -nata* "письменный доклад"; *shart* "условие", *shart - nata* "договор".

So'z jasali'wdi'n' u'shinshi tu'ri – sintaksislik usi'l. Bul usi'l arqali' atli'qlar sintaksislik birlikler si'yaqli' bir neshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Iimpaz sintaksislik usi'l arqali' atli'q jasawshi' qosi'mtalardi'n' birikken ha'm quramali' tu'rlerin bo'lip ko'rsetedi:

1. Birikken tu'rdegi atli'qlar.

Bunday atli'q so'zler yeki ma'nili atli'qlardi'n' wo'z ara birigiwi arqali' jasaladi': *djanivar* (<*djani bar*) "животнов" (букв. "имеющий"), *tyurtkyul* "четырехугольник" (букв. "четыре угла"); *tasрахъа* "черепаха" (букв. "каменная лягушка"); *къирбакъа* "лягушка"; *shashpav* "прилетная коса" (букв. "волосяная привязь").

Avtor birikken so'zler qatari'na yeki ma'nili dizbekten ibarat bolg'an, ha'zirgi waqi'tta birikken so'zlerge kiriwshi *къол jazba* "рукопись" (букв. ручное письмо); *кепир къууаш* "бабье лето" (букв. "старушечье солнце"); *yo'gey bala* "насынок"; *къауин* – *ата* "свекор" so'zlerin de kiritip qaraydi'. Negizinen wolar birikpegen qospa atli'qlar qatari'na kiredi.

2. Quramali' atli'qlar.

Bul atli'qlar yeki so'zdin' wo'z ara juplasi'p keliwinen jasaladi'. Wolar-di'n' birewleri yeki birdey so'zlerdin' qaytalani'wi'nan jasalsa, ayi'ri'mlari' ha'r qi'yli' ma'nidegi yeki so'zdin' wo'z ara juplasi'p keliwinen jup

so'zlerdin' dizbegin payda yetedi. Bunday artli'q so'zlerdin' to'rt tu'rin atap ko'rsetedi:

1. Ku'sheytivshi ma'nidegi juplasqan ta'kirar so'zler. Mi'sali', *tyobe – tyobe* “горы. холмы ”; *oyin – oyin* “игры , игрушки ”.

2. Uli'wmali'q, ji'ynaqlawshi' jup so'zler.

Bul topardag'i' so'zler yeki ha'r qi'yli' ma'nidegi so'zlerdin' wo'z ara juplasi'wi'nan du'ziledi. Mi'sali', *er – djuyguen* “сбруя ”(букв. седло - узда); *el - djurt* “население ’(букв. “народ- население”); *onnan sonъ patsha eli - jurtun jiyir otuz gyun oyin, kыrkъ kyun toy kылди*. “затем падишах собрал народ и задал пир на сорок дней и игры на тридцать дней ”; *kyorre- tyosek* “постель ”(букв. одеяло- матрац); *iyne - teben* “иглы швейные (букв. игла- “толстая игла”).

3. Bir si'n'ari' ma'nige iye bolmag'an jup so'zler.

Avtor bunday so'zlerdin' da'slepki si'n'ari' ma'nige iye bolsa, yekinshisi ma'ni an'latpaydi' deydi. Wolardi'n' m/b/p/s affiksleri menen wo'zgeretug'i'nli'g'i'n da aytadi'. Mi'sali':

a) **m** daw'ssi'zi': *palav- talav* “кучанья ”(от палав “ плов”); *adam- madam* “люди ”(от адам “человек”); *kъalin- talin* “ калым, приданое ”;

b) **b** daw'ssi'zi': *shara- bara* “старые вещи ”; *alamat- balamat* “приметы ”;

d) **s** daw'ssi'zi' : *piyaz - siyaz* “овочи ” (от пыйаз “мук”)

Morfologiyali'q jaqtan atli'q so'z shaqabi' ji'ni's bildiriw, ko'plik, seplik, tarti'm, bet – san kategoriyalari'na iye boladi'. N.A.Baskakov “Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha grammatikasi” miynetinde atli'qti'n' usi' kategoriyalari'na qi'sqasha toqtali'p wo'tedi. Woni'n' bul ko'rsetken kategoriyalari' ha'zirgi qaraqalpaq tilindegidey. Avtor ko'plik jalg'awi'nda -lar/-ler jalg'awlari'nan ti'sqari' -nar/-ner variantlari'ni'n' bar yekenkligin ko'rsetedi: *qan – хан; qannar – ханы; kyun – день; kyunner – дни*.

Bir ayri'qshali'q ta'repi avtor alti' seplikti atap ko'rsetedi de, so'z quri'li'si'nda kelgen dawli'sli' sestin' si'pati'na qaray seplikler de sol tu'rde keletug'i'nli'g'i'n aytadi'. Ma'selen, mo'ro' so'zine seplik jalg'awi' jalg'ang'anda mo'ro'go', mo'ro'do'n tu'rinde de kele alatug'i'nli'g'i' ayti'lg'an. Tarti'm jalg'awi' haqqi'nda aytqan pikirleri bu'gingi ku'ndegi bo'liniw princip penen hesh qanday ayi'rmashi'li'g'i' joq. Sebebi, wol haqqi'nda da'slepki pikir bildiriwshi woni'n' wo'zi yesaplanadi'.

Atli'q so'z shaqabi'nan keyin wol kelbetlikler haqqi'nda tu'sinik berip wo'tedi. Kelbetlik so'z shaqabi'ni'n' jasali'wi' haqqi'nda pikir bildirgende wol woni'n' atli'q so'z shaqabi' si'yaqli' u'sh usi'l ja'rdeminde jasalatug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi:

1. Leksikali'q usi'l
2. Morfologiyal'q usi'l
3. Sintaksislik usi'l

Woni'n' aytqan leksikali'q usi'li' ha'zirgi da'wirdegi leksika – semantika-li'q usi'l menen uqsas keledi. Biraq, wol woni' bulay atamaydi'. Ma'selen, *къизиць “интересный”*, *къизиць “интересоватся”*

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik so'z shaqabi' jasali'wi'ni'n' u'sh tu'ri atap wo'tiledi: Affiksaciya, so'z qosi'li'w, leksika – semantikali'q.

N.A.Baskakov ti'n' joqari'da atap wo'tken u'sh usi'li' da usi' tu'rge sa'ykes keledi. Tek g'ana basqasha atamalar menen atalg'anli'g'i'n yesapqa almag'anda. Morfologiyali'q usi'lda kelbetlikler so'z jasawshi' affikslerdin' ja'rdeminde jasaladi'. Avtor bunday affiksler qatari'nda ko'birek da'reje qosi'mtalari'n keltirip wo'tken: *акъ – shil “с белым оттенком”*, *кю'к “синий”*.

Sintaksislik usi'l boyi'nsha kelbetlikler ha'zirgi da'wirdegi qospa si'pattag'i' birikken, juplasqan kelbetlikler si'yaqli'. Mi'sali': *джаявауакъ “нешии”*, *тауда – тауда “мелкий - мелкий”*, *къара – кю'к “темносиний”*.

Bunnan keyin kelbetliktin' da'rejeleri haqqi'nda tu'sinik beredi. Avtor kelbetliktin' 5 da'rejesi bar dep ko'rsetedi:

1. Jay da'reje
2. Ku'sheytiw da'reje
3. Sali'sti'ri'w da'reje
4. Intensiv da'reje
5. Artti'ri'w da'reje

Jay da'reje hesh qanday affiksizersiz sol turi'si'nda kelbetlik boli'p keliwi: *djakъsi* “хороший, хорошо”, *djaman* “плохой, плохо”

Ku'sheytiw da'rejege ha'zirgi qaraqalpaq tilinde sali'sti'ri'w da'rejesi dep qarali'p ju'rgen -iraq/-irek, -raq/-rek jalg'awlari'n kirgizedi:

Тyo'ni kim yurktti des yulkenirek bir къizdi кyo'rsetedi. “когда он спросил, кто испугал верблюда, то показали на одну девушку постарше” (99 к)

Bizin'she, -raq/ -rek, -i'raq/ -irek affiksleri kelbetlik so'zge ku'sheytiw ma'ni berip turg'an joq, kerisinshe wo'z ara sali'sti'ri'w ma'nide kelip turi'pti'. Al sali'sti'ri'w da'rejede hesh qanday da'reje affiksleri berilmesten, yeki so'zdin' woz ara sali'sti'ri'li'wi' arqali' jasalg'an kelbetlik so'zler beriledi: *акъ terekten uzun narse djokъ* “нет ничего выше серебрястого тополя”

Kelbetlik so'zdin' intinsiv formasi' arqali' jasalg'an kelbetlikler wo'z ara juplasqan kelbetlik so'zlerdin' ha'm ayi'ri'm intinsiv formalardi'n' ja'rdeminde jasaladi': *biyik – biyik tavlar* “высокие – высокие горы”, *къар – къара* “черным черный.”

Artti'ri'w da'rejeli kelbetliklerge di'm, ku'ta', wog'i'ri', a'dewir, yen', asa, asla, bari'pturg'an, anag'urlim, toli'pati'rg'an, ju'da', di'm si'yaqli' so'zler arqali' jasalg'an kelbetlik so'zlerdi kiritedi: *Kyuta arzan* “очень дечевый, очень дечево”, *toliptirgъan акътакъ* “очень глупый, полный дурак.”

Usi' kitapta kelbetliktin' substantivlengen formalari' haqqi'nda da tu'sinikler berilgen. Wolardi'n' da morfologiyali'q, sintaksislik usi'llar arqali' substantivleniw mu'mkinligi ko'rsetilgen: *djas* “*молодой*”, *djaslikъ* “*молодость*”, *byo'loek* “*отдельный*”, *byo'lek- byo'lek* “*отдельно*”.

Ra'wish so'z shaqabi' haqqi'nda wol joqari'da atap ko'rsetilgen miynette ha'm III tomli'qta ke'n'irek tu'sinik berip wo'tedi. Wol ra'wishlerdin' u'sh tu'rli usi' arqali' jasal'iw'i'n atap wo'tedi de, ha'r birine qi'sqasha tu'sinik beredi. Bul topardag'i' ra'wishler de atli'q, kelbetlikler si'yaqli' birde sol hali'nda, birde affiksler ja'rdeminde, birde ra'wish so'zlerdin' wo'z ara dizbeklesip yamasa juplasi'p keliwi arqali' jasalatug'i'nli'g'i' atap wo'tilgen. Mi'sali', *erte* “*рано утром*”, *avel* “*раньше*”, *bugyyn* “*сегодня*”. Bul topardag'i' ra'wish so'zler leksikali'q usi'l ja'rdeminde jasalg'an.

Sintaksislik usi'lda ra'wish so'zler bi'layi'nsha jasalatug'i'nli'g'i' atap wo'tiledi: *Typ –ra –tivrî* “*прямым – прямо, правильно – правильно*”, *djen'yl – djel'pi* “*слегка*”.

Ra'wishler de basqa so'z shaqabi' xi'zmetinde keliw qa'siyetine iye boladi'. Wolardi'n' basqa so'z shaqabi'na wo'tiwi til iliminde adverbializaciya qubi'li'si' dep ataladi'. Ilimpaz ra'wishler affiksler ja'rdeminde de, affiksizersiz de basqa so'z shaqabi'na wo'tiwi mu'mkinligin ayti'p wo'tedi. Ma'selen, - shi'li'q / shilik affikslerinin' ra'wish so'zlerge jalg'ani'p keliwi arqali': *djiynalistag'ylardinъ kyo'pshiligi dokladchiktinъ pikirin takъulladi*. “*большинство находящихся на собрании согласилось с мнением докладчика.*”

Sanli'q so'zler de leksikali'q, morfologiyali'q, sintaksislik usi'llar ja'rdeminde jasalatug'i'nli'g'i' atap ko'rsetiledi. Leksikali'q usi'l boyi'nsha sanli'q so'zler a'dettegi sanaq sanlari' ha'm sanli'q ma'nisinde jumsali'wshi' sozlerdin' ja'rdeminde jasaladi'. Ma'selen, *bir, eki, ikki, djigirma, djetpis, djanizъ (jalg'I'z), sherek*.

morfologiyali'q usi'l arqali' sanli'q so'zler belgili bir sanli'q jasawshi' affikslerdin' ja'rdeminde jasaladi'. Wolarg'a qatarli'q , toplaw sanli'qlardi'n' – nshi' /-nshi, - i'nshi/- inshi, - lag'an/-legen affiksleri kiredi. Ma'selen, *djuuz "сто", djuuzlenshi "сотый", bir "один", birlegen ; birinlegen, birimlegen " в количестве около одного, в единственном числе ."*

Sintaksislik usi'l boyi'nsha sanli'qlar sanli'qti'n' bo'lshek , arifmetikali'q yesaplaw tu'rindagi formalari' arqali' jasaladi': $6-2=4$ *altidan ekini aluv tuo'rt kьaladi. "от шести отнять два останется четыре"*.

Miynette sanli'qlardi'n' da substantivlenip keliwi haqqi'nda tu'sinikler berilgen: *sosin (< sonnan sonъ) baskъa bir baydin ъ kъasina keledi, biri tuуuo'sin, biri kъoуun bagъadi. "затем они приходят и нанимаются к некоему баю и один из них пасет его верблюдов, а другой- овец 45 к."*

Morfologiyali'q jaqtan sanli'qlar alti' tu'rge bo'lingen:

1. Sanaq san
2. Qatarli'q san
3. Toplaw san
4. Ji'ynaqlaw san
5. Ko'p bo'liniwshi san
6. Bo'lshek san

Toplaw sanli'g'i'nda sanli'q penen *boli'p* so'zinin' dizbeklesip keliwi arqali' jasali'wi' mu'mkin yekenligi ayti'ladi': *cigirme bolup "двадцатка"*

Ko'p bo'liniwshi sanli'qta (многократные чистительные) yeki sanli' wo'z ara ko'beytileди: *eke ca'rde – eke "два по (находящихся) на земле – два по два":2?2*

Qaraqalpaq tilinde atawi'sh so'zler topari'na kiriwshi ja'ne bir so'z shaqabi' almasi'qlar *boli'p* tabi'ladi'. Almasi'qlar so'z jasawshi' affiksler ja'rdeminde jasalmaydi'. Biraq, biz woni' barli'q so'z shaqaplari'ni'n' jasali'wi' ha'm morfologiyali'q quri'li'si' haqqi'nda qosa ayti'p ketip ati'rg'anli'tan, birge ayti'p wo'tiwди maqul ko'rdik.

Almasi'qlar atawi'shlar qurami'ndag'i' morfologiyali'q kategoriyalardi'n' biri boli'p, wol basqa so'z shaqaplari'ni'n' worni'na almasi'p qollani'ladi'. Biz woni'n' ha'mme ta'replerine toqtali'p wo'tpesten, ilimpaz bul so'z shaqabi'n' qanday ma'nilik toparlarg'a aji'rati'p shi'qqanli'g'i'n' u'yrenip shi'g'ami'z. Avtor almasi'qlardi' ma'nilik jaqtan jeti toparg'a aji'ratadi':

1. Betlew almasi'g'i'
2. Siltew almasi'g'i'
3. Tarti'm almasi'g'i'
4. Soraw almasi'g'i'
5. Wo'zlik almasi'g'i'
6. Belgilew almasi'g'i'
7. Boli'msi'z almasi'g'i'

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde wolar segiz tu'rge bo'linedi. Ja'ne bir ayi'rmashi'li'q ta'repi bunda avtor tarti'm almasi'qlari'n' da keltirip wo'tken.

Miynette ja'mlew almasi'qlari' haqqi'nda tu'sinik berilmegen. Joqarida ko'rsetilgen bul almasi'qlar seplikler menen keletug'i'nli'g'i'ayti'lg'an. Tarti'm almasi'g'i'nda betlik almasi'qlari'ni'n' tarti'm jalg'awlari'n' qabi'l yetip wo'zgeriwi ha'm almasi'q xi'zmetinde keliwi na'zerde tuti'lg'an.

Ma'selen, *menim – мой, senin' - моей, men- eke -nin', sen- eke – ne, biziki, biziki-nde.*

Qaraqalpaq tilin birinshi boli'p izertlewshi N.A.Baskakov almasi'qlardi' yen' birinshi boli'p usi'nday ma'nilik toparlarg'a bo'lip shi'g'adi'.Woni'n' almasi'q so'z shaqaplari'n' klassifikaciyalawi' ha'zirgi qaraqalpaq til bilimi menen birdey bolg'anli'qtan, biz wolarg'a ko'p toqtali'p woti'rmadi'q. Iлимпaz atawi'sh so'z shaqaplari'ni'n' qurami'nda tan'laq ha'm yeliklewish so'zlerdi de ali'p qaraydi'. Miynettin' besinshi bo'limi tan'laq ha'm yeliklewishlerdin' qanday usi'llari' arqali' jasali'wi'na arnalg'an .

N.A.Baskakov tu'rkiy tuillerindeki so'z shaqaplari'na arnalg'an maqalasi'nda qaraqalpaq tilinin' mi'sallari' tiykari'nda so'z shaqaplari'ni'n' sistemasi'n to'mendegishe to'rt toparg'a bo'lip ko'rsetedi:

I. Atawi'shlar: 1) atli'q; 2) kelbetlik; 3) ra'wish; 4) sanli'q; 5) almasi'q;
II. Feyil: 6) feyillerdin' funksional formalari' (ali'w,alg'an, ali'p); III. Tan'laq ha'm yeliklewish so'z; 7) tan'laq ha'm mimema ; IV. Ko'mekshi so'zler: 8) janapay; 9) tirkewish; 10) da'nekerler dep semantikalı'q ha'm funkcionallı'q prinsipler tiykari'nda 10 so'z shaqabi'na bo'ledi.¹

Bul miynetinde wolar atawi'sh so'zler qurami'na kiritilgen. Tan'laq ha'm yeliklewish so'sler keyingi da'wirde wo'z aldi'na bo'lek so'z shaqaplari' si'pati'nda u'yreniledi. Avtor wo'z miynetinde wolardi'n' semantikalı'q tu'rleri ha'm basqa so'z shaqabi'na wo'tiw jag'dayi' haqqi'nda tu'sinikler bergen. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde tan'laq so'zler ma'nilik jaqtan u'sh toparg'a: emocional, imperativ, etiketlik tu'rlerge bo'linedi. Al N.A.Baskakovti'n' miynetinde bolsa wolar semantikalı'q jaqtan to'rt toparg'a bo'lingen:

1. Adamni'n' kewil –ku'yin, sezimin, keypiyati'n bildiriwshi tan'laqlar. Vay – vay ! ax, ox, yvi ! - tan'lani'w, qorqi'w, qi'ynali'wdi' bildiredi. Mi'sali': *Adam wyo'lsyo' erkekler vay – bay deydi, xayallar bay – bay deydi. “когда умирает человек, мужчины оплакивают говоря вай – вай, а женщины – бай –бай”.*

Bunnan basqa bul toparg'a kiriwshi bir neshe tan'laq so'zlerdi mi'salg'a keltiredi.

2. Buyi'ri'q tan'laqlari': xay// xay//ay//xa ! “эй ”

Xay balam, putinъgъa tayshakъkiy de talinъdi bakъ. “эй, эй сын мой, надавай – ка кожаные штаны и паси скот. 47.”

¹ Баскаков .Н.А. Части речи и их функциональные формы в тюркских языков. “Вопросы языкознания”, 1985, № 1, Б. 47-48.

3. Adamdag'i' quwani'w, jigerleniwdi, emociyasi'n bildiriwshi tan'laqlar. Wolar ha'zirgi qaraqalpaq tilinde imperativ tan'laqlar dep ataladi'. Mi'sali': *Pish – ay// pish – хай “брысь – окрик на кошку”, кырув – риву кылулим “ зоб жеребенка.”*

4. Kewilsizleniw, g'arg'aw ma'nisindegi tan'laqlar. Bunda birewge ayi'bi' ushi'n qatti' g'arg'aw so'zler ayti'ladi'. Mi'sali', *ув, газзар ! “ах, мошенник !”*

Tan'laqlar grammatikali'q jaqtan ga'p ag'zalari' xi'zmetinde kele aladi' dep ko'rsetiledi. Ma'selen: *Ахларинъ кыоу! – dedi. “оставь свои (букв. твои) вздохи ! – сказал он ”*

Bunda ax tan'laq so'zi atli'qqa wo'tkren.

Yeliklewishler

Yeliklewishler - haywanlardi'n', zatlardi'n' ha'reketinen kelip shi'g'atug'i'n seslerge, ko'rinslerge yeliklew boli'p, wolar avtor ta'repinen yekige bo'lingen:

1. Seske yeliklewish.
2. Ko'rinske yeliklewish

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ayti'li'p ju'rilgenligindey yeliklewishler sintaksislik jaqtan substantivlenip, basqa ga'p ag'zalari' xi'zmetinde kele ali'wi' ko'rsetilgen.

So'z shaqaplari'ni'n' u'lken bir ma'nilik tu'ri – feyiller. Feyiller boyi'nsha da'slepki “Qaraqalpaq tilinin' qi'sqasha grammatikasi”, “Qaraqalpaq tili” (II- III) miynetlerinde ken' tu'sinikler berilgen. Da'slep feyillerdin' affiksler ja'rdeminde jasali'wi', son' da'reje kategoriyalari'na arnawli' toqtali'p wo'tken. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde feyillerin' bes da'rejesi bar: tu'p, wo'zlik, sheriklik, wo'zgelik, belgisizlik. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde feyillerdin' birinshi ma'rte da'reje kategoriyalari' haqqi'nda tu'sinik beredi h'm to'mendegi tu'rlerge aji'ratadi':

1. Tuvra da'reje. Woni'n' wo'zi awi'spali' ha'm awi'spasi'z tu'rlerge bo'linedi.

2. Sheriklik da'reje
3. Wo'zlik da'reje
4. Yeriksiz da'reje
5. Belgisiz da'reje

Bunnan ko'rinip turg'ani'nday, feyillerdin' jopqari'da ayti'lg'an tu'rleri bu'gingi ku'nge deyin shi'g'ari'lg'an sabaqli'qlardi'n' hesh birinde ayti'lmag'an yedi. Avtordi'n' tuvra da'reje dep ko'rsetkeni ha'zirde ayti'li'p ju'rgen feyildin' jay da'rejesinin' wo'zi boli'p tabi'ladi'. Sheriklik da'rejede -i's/ is, i'sh /ish, las/les qosi'mtalari' arqali' jasalg'an feyil so'zler kiritiledi. Mi'sali', *djuygur* – “ *безать* ”, *kyulyus* – “ *смеяться* ”.

Wo'zlik da'rejede avtordi'n' ko'rsetkenleri ha'zirgi qaraqalpaq tilindegi menen birdey. Wolar -i'l/-il, -i'n/-in affiksleri menen jasaladi' delingen.

Yeriksiz da'reje dep ayti'p woti'rg'ani' ha'zirgi wo'zgelik da'rejesi boli'p tabi'ladi'. Betlik yemes feyiller haqqi'nda da da'slepki pikir bildiriwshi N.A.Baskakov boldi'. Wol betlik yemes feyillerdin' u'sh tu'rin keltiredi de, wolardi'n' ha'r birine mi'sallar keltirip wo'tedi. So'z shaqap-lari'ni'n' ishinde to'rtinshi topardag'i' so'zler ko'mekshi so'zler boli'p, wolardi' janapaylar, tirkewish, da'nekerler dep birinshi bo'lip u'yreniwshi de N.A.Baskakov boldi'. “Qaraqalpaq tili” miynetinin' VIII bo'limi janapaylar ha'm woni'n' ma'nilik tu'rlerine arnalg'an. Wolar ga'pke qosi'msha ku'sheytiwshilik ma'ni beretug'i'nli'g'i' yeskertilgen. Wolarg'a -ma/me soraw ma'nili so'zler, g'ana xav, xa, ay, -shi'/-shi janapaylari' kiredi.

XI bap tirkewish so'zlerge arnalg'an. Tirkewishler – ga'p ag'zalari'n ani'qlawi'shli'q, obyektiv – predikativlik baylani'sti'ri'wshi' basli' sintaksislik xi'zmet atqari'wshi' ko'mekshi so'z –dep jazadi' N.A.Baskakov. Ilimpaz barli'q tirkewishlerdi formali'q jaqtan yeki toparg'a bo'ledi: Menshikli ha'm ga'ptin' belgili bir ag'zasi'.

Bizde ha'zirgi ku'nde tu'pkilikli tirkewish dep yesaplani'p ju'rgen tirkewishlerdi avtor menshikli tirkewishlarga kiritse, atawi'sh ha'm feyil tirkewishler topari'ndag'i' yekinshi tu'rine jatqaradi'. Tirkewishler de substantivlenip kelinedi delingen ha'm to'mendegi mi'sallar menen da'lillep ko'rдетilgen:

Sinikъtan yuzgesi bari jugъadi "все (болезни) кроме перелома костей, заражны .42"

Da'nekerler –ga'p penen ga'pti, jay ga'p, qospa ga'plardi baylani'sti'ri'wshi' ko'mekshi so'zlerdin' biri. Da'nekerler haqqi'nda avtor miynetin' X bo'liminde tu'sinik berip wo'tedi. Qaraqalpaq tilinde da'nekerlerdi semantika – funkcionalli'q aspekte dizbeklewshi da'nekerler ha'm bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler dep yeki toparg'a bo'liw N.A.Baskakovti'n' miynetinen baslanadi'. Wol bag'i'ndi'ri'wshi' da'nekerler qurami'na biriktiriwshi, qarsi'las, ayi'ri'w da'nekerlerin kiritse, dizbeklewshilerge sebep, na'tiyje, waqi't, sha'rt, sali'sti'rmali', tu'sindirmeli, boljaw da'nekerlerin kiritedi. Bizin'she, ilimpazdi'n' boljaw da'nekerleri dep kiritken *dep* ko'mekshi feyillerinen jasalg'an da'nekerleri boljawli'q ma'ni bere almaydi'. Ma'selen, mi'na ga'pke itibar qaratayi'q: *Къыз yo'ldim деп бакъиргъанда avzinan bir aydaxar djilan shigъadi. "когда девушка вскрикнула, что она умирает, из ее рта выпал дракон .86"*. Waqi'tti'n' wo'tiwi menen bul princip jan'alani'p bardi'. Biraq, N.A.Baskakovti'n' wolar haqqi'nda aytqan da'slepki pikirleri wo'z da'wirinde yeke u'yrenilmey kiyati'rg'an qaraqalpaq tilinde u'lken jan'ali'q boldi'.

2.2. N.A.BASKAKOV MIYNETLERINDE QARAQALPAQ TILI SINTAKSISININ' IZERTLENIWI

Sintaksis - til bilimindegi yen' qospali' ha'm quramali' taraw. Wonda so'z ha'm so'z formalari'ni'n', ga'plerdin' wo'z ara sintaksislik baylani'si'w ni'zamli'qlari', wolardi'n' so'ylewde aylani'sqa tu'siw dinamikasi' u'yreniledi.¹

Rus ha'm tu'rkiy til biliminde sintaksistin' izertleytug'i'n obyektleri yerte waqi'tlardan, yag'ni'y 30- 40-ji'llardan aldi'n u'yrenilgen bolsa, qaraqalpaq tilinde wol arnawli' tu'rde kesh u'yrenile basladi'. Ilimnin' bul tarawi' boyi'nsha da da'slepki izertlew ali'p barg'an N.A.Baskakov boldi'. Ali'mni'n' qaraqalpaq tilinin' sintaksisi boyi'nsha izertlewleri 1995-ji'li "Bilim" baspasi'nda basi'li'p shi'qqan "Qaraqalpaq tilinin'" miynetinin' u'shinshi tomi'na deyin qaraqalpaq tilinin' sintaksislik quri'li'si' boyi'nsha bir neshe ko'lemlil teoriyalı'q maqalalari' "Voprosi yazi'koznaniya" jurnali' ha'm tu'rkiy tillerin sali'sti'rmali' izertlewge arnalg'an toplamlarda ja'riyalandi'. Bunday maqalalardan "Prostoe predlojenie v karakalpakskom yazike" (Issledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazikov. III. Sintaksis. Moskva. 1961. B.11-121), "Slojnoe predlojenie v karakalpakskom yazike"(Moskva. 1961. 222-230) maqalalari'n atap wo'tsek boladi'. Wol wo'z miynetlerinde so'z ha'm so'z dizbekleri, ga'ptin' du'zilisi boyi'nsha tu'sinik beredi. Bul miynet 292 betten ibarat boli'p, II bapqa aji'rati'lg'an. Birinshi bapta so'z jasali'w ha'm morfologiya haqqi'nda so'z yetiledi de, yekinshi bap sintaksis tarawi'n wo'z ishine qamti'ydi'. N.A.Baskakov sintaksistin' u'yreniletug'i'n obyektleri boyi'nsha mag'li'wmat beriwshi babi'nda sintaksislik birliklerdi du'zilisine qaray yeki bo'limge bo'lip u'yrenedi. Birinshi bo'lim sintaksistin' da'slepki a'piwayi' birligi bolg'an so'z dizbegi ha'm woni'n' ma'nilik tu'rlerin ani'qlawg'a arnalg'an. Yekinshi

¹ Дәўлетов М. Дәўлетов А, Құдайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Синтаксис. Нөкіс. "Билим", 2009, Б. 4.

bo'limde bolsa sintaksistin' u'lken birligi bolg'an ga'p ha'm woni'n' tu'rleri, wolardi' baylani'sti'ri'wshi' qurallar haqqi'nda ayti'ladi'. N.A.Baskakov ha'r qanday tilde sintaksistin' izertlewshi obyektleri yeki du'zilisten - so'z dizbegi ha'm ga'pten turadi' dep yesaplaydi'. Al bul ko'z- qaras keyingi da'wirde wo'zgeriske ushi'rap, wol so'z ha'm ga'p du'zilisini u'yreniwshi ilim g'ana yemes, soni'n' menen birge jay ha'm qospa ga'p, tekst sintaksisi si'yaqli' tu'rlerin u'yrenetug'i'n ilim yekenligi atap ko'rsetiledi.

2009-ji'li' A.Da'wletov, M.Da'wletov, M.Qudaybergenovlardi'n' avtorli'g'i'nda basi'li'p shi'qqan “Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. Sintaksis” ilimiy grammatikasi'nda sintaksis wo'z ara baylani'sli' to'rt birlikten : so'z dizbegi, jay ga'p, qospa ga'p, tekst sintaksisi uqsag'an du'zilisten ibarat yekenligi atap ko'rsetiledi. N.A.Baskakov bolsa sintaksislik birlik si'pati'nda so'z dizbegi ha'm ga'pti ali'p qaraydi'. Biz joqari'da atap wo'tken “Tu'rkiy tillerinin' sali'sti'rmali' grammatikassi' boyi'nsha izertlewler. III. Sintaksis”(Moskva. 1961) degen ilimiy miynetinde “Qaraqalpaq tilinde so'z dizbekleri”, “Qaraqalpaq tilinde jay ga'pler”, “Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler”, “Qaraqalpaq tilinde ken'eytilgen ag'zali' ga'pler” dep atalg'an teoriyalı'q maqalalari ji'ynag'i'nda so'z dizbekleri haqqi'nda da'slepki ret tu'sinik bergen yedi. N.A.Baskakov “Qaraqalpaq tilinde so'z dizbekleri” dep atalg'an maqalasi'nda qaraqalpaq tilinde sintaksislik so'z dizbeklerin funkcionalli'q aspekt tiykari'nda klassifikaciyalaydi'.

Qaraqalpaq tilinde ha'm basqa tu'rkiy tillerinin' sintaksisinde tiykarg'i' wori'ndi' so'z dizbegi ha'm ga'p quraydi'. Ali'm qaraqalpaq tilinde barli'q so'z dizbekleri wo'z gezeginde yeki tu'rge bo'linetug'inli'g'i'n aytadi':

a) *Turaqli' so'z dizbegi.* Wol sintaksislik ha'm leksikali'q jaqtan bo'linbeytug'i'n birlik yesaplanadi'.

b) *Yerkin so'z dizbegi*. Bul so'z dizbegi wo'zgermeli, yag'ni'y turaqli' si'patqa iye yemes. So'z dizbegi ga'pten bo'linip shi'qqan ha'm mug'darli'q jaqtan yeki topardi' quraydi':

Birinshi topardagi' so'z dizbegi belgili bir ani'q uli'wmali'q ha'm abstrakt tu'sinikti a'n'lati'wda xi'zmet yetedi.

Yekinshi topar so'z dizbekleri bir zat penen yekinshi zat wortasi'nda-g'i' baylani'sti' a'melge asi'ri'w ushi'n xi'zmet yetedi. So'z dizbekleri bag'i'ndi'ri'wshi' ha'm bag'i'ni'n'qi' ga'pten du'zilip, bag'i'ni'n'qi' bo'lek baslawi'sh ha'm atributivlik baylani'sta kelse, bas bo'lek bayanlawi'shli'q ha'm ani'qlawi'shli'q qatnasti' du'zip keledi.

N.A.Baskakov so'z dizbeklerin klassifikaciyalawda u'sh tu'rli principi'ti usi'nadi':

1. Semantikali'q
2. Morfologiyali'q
3. Sintetika- funkcionalli'q usi'l

Semantikali'q usi'l so'z dizbeklerinin' ma'nisin, baylani'si'n ani'qlawda tyurkologiyada ken' tu'rde paydalani'ladi'.

Morfologiyali'q usi'l da tyurkologiyada so'z dizbeklerin klassifikaciya-lawda paydalani'ladi'. Wol boyi'nsha barli'q so'z dizbekleri yeki tiykarg'i' gruppag'a bo'linedi. Sintetika - funkcionalli'q princip boyi'nsha so'z dizbekleri yeki tiykarg'i' sintaksislik funkciyani' atqaratug'i'nli'g'i' ko'rsetilgen:

1. So'z dizbegi substantiv formani'n' mug'dari'n ani'qlaydi'.
2. So'z dizbegi atributiv formani'n' mug'dari'n ani'qlaydi'.

So'z dizbegin du'ziwshi bas so'z so'z dizbegin du'ziwshi si'n'ari' xi'zmetin atqaradi'. Bag'i'ni'n'qi' so'z bolsa bas so'zdi tu'sindiriwshi, so'z dizbeginin' ken'eyttiriwshi ag'zasi' xi'zmetinde keledi. Ilimpaz bas so'zdin' qanday so'z shaqabi' arqali' bildiriliwine qaray so'z dizbekleri : atawi'sh ha'm feyil so'z dizbekleri boli'p bo'linedi dep ko'rsetedi.

H'azirgi qaraqalpaq a'debiy tilinde de so'z dizbekleri bas so'zdin' qanday so'z shaqabi'nan jasali'wi'na qaray yekige bo'linedi: atawi'sh ha'm feyil so'z dizbegi.

N.A.Baskakov atawi'sh so'z dizbeklerinin' bas so'zi ko'binese atli'qtan, kelbetlikten, ayi'ri'm jag'dayda basqa atawi'sh so'z dizbeklerinen tur-atug'i'nli'g'i'n ko'rsetedi. Ha'zirgi da'wirdegi bo'liniwden ti'sqari' so'z dizbeklerin bir neshe tu'rge bo'lip qaraydi':

1. Zat atamasi'n bildiriwshi so'z dizbegi
2. Belgini bildiriwshi so'z dizbegi
3. Mug'dardi' bildiriwshi so'z dizbegi

Mine, usi' ko'rsetilgen bo'limlerde bas so'zi atli'qtan, al bag'i'ni'n'qi' bo'legi atli'q, kelbetlik, sanli'q, almasi'q, ra'wishlerden bolg'an so'z dizbeklerin bo'lek tu'sindiredi. Zat atamasi'n bildiriwshi so'z dizbeklerinde basli' wori'ndi' haywanlar, adam, adamlardi'n' ka'sibi, zatti'n' tiykari' quraydi', bunday so'z dizbegi semantikali'q jaqtan basqa so'z dizbeklerinen aji'rati'p tu'sindirilgen.

a) Bas so'zi atli'q, bag'i'ni'n'qi' bo'legi ha'r qi'yli' ji'ni'sti' bildiriwshi so'z dizbekleri: *ata pi'shi'q* (букв. “отец кошка”) “кот”, *ana pi'shi'q* “кошка”(букв. “мать – кошка”), *erkek at* “конь”(букв. “самец – лошадь”);

b) adamni'n' jasi'n bildirip keliwshi so'z dizbekleri: *jas adam* “молодой человек”(букв. “юноша- человек”), *qarri kisi* “старый человек”

(букв. “старик человек), *qarri sheshe* “старая старуха”(букв. “старик-старуха”);

d) uli'wma ja'nlik, qus, bali'q, adamni'n' milletin, ka'sibin bildiriwshi so'z dizbekleri: *qarag'ay ag'ash* “сосна”, *sazan bal'iq* “сазан”, *oris adam* “русский”, *qaraqalpaq kisi* “каракалпак”, *temirshi adam* “кузнец”;

Bul tiptegi so'z dizbeklerinin' bag'i'ni'n'qi' si'n'ari' tar ha'm ani'q tu'sinikte keledi.

e) bul topardag'i' so'z dizbeklerine adamlardi'n' ismleri yamasa adam ha'm haywanni'n' laqaplari'nan jasalg'an dizbeklerdi kiritedi. Mi'sali', *Axmet baba "дедушка Ахмет"*, *Urumbay temirshi "кузнец Урумбай"*, *Ma'mbet qara man'lay "чернолобый Мамбет"*.

Buni'n'day so'z dizbekleri aldi'n'g'i' topardag'i' so'z dizbeklerine sali'sti'rg'anda ani'q boladi.

Belgini bildiriwshi so'z dizbeklerinin' bas ha'm bag'i'ni'n'qi' so'zi atli'q ha'm basqa so'z shaqaplari'nan boli'p keledi. Wolardi'n' wo'zi de usi' belgisine qaray to'rt tu'rge bo'linedi:

a) kelbetlik + atli'q: *jaqsi adam "хороший, добрый человек"*, *jaman at "плохая лошадь"*, *qara ko'z "черные глаза"*, *pa'ha'n sandiq "большой сундук"*.

b) ra'wish+ feyil: *jaqsi esitiw* (букв. "хорошее слышание"), *tez juwiriw* "быстрый бег".

d) almasi'q + kelbetlik: *jaman sen "плохой ты"*.

N.A.Baskakov almasi'q ha'm kelbetliktin' dizbeginen du'zilgen so'z dizbegine tek g'ana usi' bir mi'saldi' keltiredi. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili grammatikasi'nda kelbetlik + almasi'q du'zilisindgi so'z dizbegi haqqi'nda mag'li'wmat ayti'lmaydi'. Sebebi, wolar tilde derlik ushi'raspaydi'. N.A.Baskakov bunday du'zilistegi so'z dizbegi haqqi'nda ayti'p, joqari'dag'i' bir mi'saldi' keltiredi.

g) sanli'qti'n' substantiv formasi' arqali' jasalg'an so'z dizbegi: *basqa birew "другой один"* (кто-то)

Mug'dardi' bildiriwshi so'z dizbekleri zatti'n' yamasa buyi'mni'n' sani'n, mug'dari'n bildiredi. Mi'sali':

a) sanli'q+ atli'q: *otiz qoy "тридцать овец"*, *bes adam "пять человек"*, *jarim alma "пол яблока"*.

b) sanli'qlar substantivlenip so'z dizbegin du'zedi : *altaw kisi "шестеро людей"* , *u'shew at "тройка лошадей"* .

Miynette atawi'sh so'zlerdin' qatari'na kiriwshi bag'i'ni'n'qi' so'zi almasi'qtan bolg'an so'z dizbegi haqqi'nda da ayti'lg'an. Ma'selen, *sol awil "том самый аул"* , *ol baliqshi "том рыбак"* , *bul adam "этот человек"* , *anaw kisi "том человек"* .

Atawi'sh so'z dizbegin du'ziwge qatnasi'wshi' ja'ne bir so'z dizbegi kelbetlik + atli'q ko'rinishidegi so'zler dizbegi yesaplanadi'. Ilimpazdi'n' ayti'wi'nsha, bunday so'z dizbekleri jasali'wi'nda kelbetliktin' - day/ dey sali'sti'ri'w affiksleri qatnasadi': *perizattay qiz "фееродобная девушка"* , *at basinday altin "золото с лошадную голову"* , *tiri qalmastay minnet "задача такая, что можно живим не остаться"* .

Wori'nli'q ha'm jas ma'nisin an'lati'wshi' so'z dizbegin du'ziwde -dag'i'/-degi affiksleri qollani'ladi': *Awil'dag'i' tekter "школа находящая в ауле"* , *on bestegi qiz "девушка в возрасте пятнадцати лет"* .

Bulardan basqa atawi'sh so'z dizbekleri arasi'nda kelbetlik feyil +atli'q du'zilibtegi so'z dizbekleri haqqi'nda da qi'sqasha tu'sinikler berilgen: *Qartayg'an kempir "состарившаяся старуха"* . *Ertede tisleri tu'sip aljip qartayg'an bir kempir bolipti. "была одна старуха у которой зубы уже выпали"*

Ja'ne bir wo'zgeshelik ta'repi miynette ha'zirgi til biliminde so'z yetilmeytug'i'n kelbetlik feyil ha'm almasi'qli' so'z dizbekleri haqqi'nda da tu'sinikler berilgen. Pikirdin' duri'sli'g'i'n da'lillew ushi'n bir qatar mi'sallar keltirip wo'tken:

Aydag'an biz "мы , которые гнали" . *Jayilip jatqan jilqin'di to'n'kerip aydag'an biz edik. "мы были прогнавшими твоих лошадей , которые наслись"* .

Avtor kelbetlik feyildin' basqa qosi'mtalari' da almasi'qlar menen birge so'z dizbegin du'zetug'i'nli'g'i'n aytadi'. Qaraqalpaq tilinin' ilimiy

grammatikalari'nda bunday si'pattag'i' so'z dizbekleri haqqi'nda ayti'lma-g'an bolsa da, biz ilimpazdi'n' ko'z – qarasi'na qosi'lami'z. Sebebi, kelbetlik feyil jalg'awli' so'z benen almasi'q wo'z ara dizbeklesken halda kele aladi' ha'm so'z dizbegi wazi'ypasi'n atqaradi'. Wolardi'n' yekewi de ma'nili so'zler topari'na kiredi. Yeger, wolar ha'zirgi woqi'w sabaqli'q-lari'nda ayti'lmasa, wonda qaysi' topardag'i' so'z dizbegine kiredi? degen soraw tuwi'ladi'. Bizin'she, wolardi' atawi'sh so'z dizbegi qurami'na kiriwshi kelbetlik feyil + almasi'q du'zilisindgi so'z dizbekleri dep qarag'an maqul bolar yedi.

Demek, bunnan ko'rinip turi'pti' atawi'sh so'z dizbeklerinde bas so'z atli'q, kelbetlik, ra'wish si'yaqli' so'z shaqaplari'nan jasali'p keliwden ti'sqari', almasi'qlar arqali' da so'z dizbegin jasay alar yeken. Buni' jopqari'dag'i' mi'sallar arqali' da ko'riwimizge boladi'.

So'z dizbeklerinin' yekinshi tu'ri - atributiv - substantivli determinantli' feyil so'z dizbegi menen ani'qlawi'sh - substantivli feyil formaları'.

Feyil so'z dizbegi degenimiz - bas so'zi feyilden bolg'an so'zler dizbegi yesaplanadi'. Bunda bas so'z feyilden du'ziledi de, bag'i'ni'n'qi' si'n'ari' atawi'sh, feyillerden, yeliklewishlerden, turaqli' dizbeklerden du'ziliwi mu'kin. N.A.Baskakov feyil so'z dizbeklerin bir neshe tu'rge bo'lip ko'setedi:

- 1. Obyektsiz feyil so'z dizbegi**
- 2. Obyektli feyil so'z dizbegi**
- 3. Tarti'mlang'an ani'qlawi'shli' so'z dizbegi**

Obyektsiz feyil so'z dizbeginde avtor almasi'q, ra'wish, atli'q so'z shaqaplari'ni'n' feyildin' intinsiv (masdar) formasi'nda turi'p dizbeklesiwinen jasalg'an so'zler dizbegin kiritedi. Ma'selen, *jaqsi oqiw* “хорошее чтение”, *jaqsi esitiw* “хорошее слычание”, *tez juwiriw* “быстрый бег”, *jilli so'ylesiw* “ласковое говорение” .

Atli'q ha'm ani'qlawi'shli'q feyildin' intinsiv formali' tu'ri:
so'zbe -so'z awdari'w "дословный перевод"

1994-ji'lg'i' ha'm 2009-ji'li' (A.Da'wletov, M.Da'wletov, M.Qudaybergenov) basi'li'p shi'qqan qaraqalpaq tilinin' akademiya'li'q grammatikalari'nda bunday so'z dizbekleri feyildi'n' obyeksiz tu'ri dep bo'lek ali'p qaralmaydi'. Wolar ra'wish + feyil, atli'q + feyil baylani'si'ndag'i' so'z dizbegi dep yesaplani'ladi'. Al, N.A.Baskakov atawi'sh feyil menen birge so'z dizbegin du'ziwshi so'z shaqaplari'nin' xi'zmetine qaray intinsiv formali' obyeksiz so'z dizbegi dep kiritken. N.A.Baskakov joqari'da ayti'p wo'tken ha'reket ati' feyilinin' intinsiv formasi', tiykari'nan, ha'rekettin' wo'zin yemes, al ha'rekettin' atamasi'n bildirip keledi. Bul jag'i'nan wol substantiv formag'a ku'ta' jaqi'n keledi.

Feyil so'z dizbeginin' yekinshi tu'ri - obyektli feyil so'z dizbegi. Bunda so'z dizbeklerinin' bag'i'ni'n'qi' bo'legi seplik qosi'mtali' keledi de, bas so'z ha'reket ati' feyil formasi'nda boladi'. Ma'selen, *awriwdin' aldin aliw "предупреждение болезни" (буквю болезни переда взятие), ko'pirden o'tiw "пороход через мост" (букв. через мост прохождение)*.

Obyektli feyil so'z dizbeginin' ishine seplik jalg'awli' betlik yemes feyiller menen feyil so'zdin' dizbeginen bolg'an so'z dizbeklerin de kiritedi: *Oyinlari'na qatnawdan ayi'ri'w "личение участия в играх", bilgenin oqiw "чтение того, что он знает"*.

Tarti'mlang'an ani'qlawi'shli'q so'z dizbekleri izafetlik qatnastag'i' so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. Qatar kelgen yeki so'zdin' da'slepki iyelik, al son'g'i'si' tarti'mni'n' III bet formasi'nda kelip baylani'sadi': *Attin' basi "голова лошади", kolxozdin' traktori "трактор колхоза", Asannin' qizi "дочь Асана"*.

Geypara jag'dayda bir neshe so'z dizbeklerinin' keliwinen de jasaladi': *Bir awildin' bir neshe qulinli biyesi "несколько жеребых кобыл некоего аула"*.

Ilimpazdi'n' joqari'da atap wo'tken so'z dizbekleri , a'sirese, keyingi atap wo'tken tu'ri ha'zirgi sintaksis iliminidegi so'z dizbeklerinin' ma'nilik qatnaslari'na uqsas keledi. Avtor wolardi' obyektli , obyeksiz, tarti'mlang'an ani'qlawi'shli'q dep bo'lgan bolsa , so'z dizbeginidegi u'sh- ani'qlawi'shli'q, obyektlik, relyativlik qatnas penen wo'z ara uqsas.

Bunnan son' so'z dizbeginin' bir neshe du'zilislik tu'rleri haqqi'nda tu'sinik beredi. Usi' bapti'n' yekinshi bo'limi "Ga'p" dep atali'p, wonda qaraqalpaq tilinde ga'ptin' ma'nilik ha'm du'zilislik tu'rleri, jay ga'plerdi baylani'sti'ri'wshi' konstrukciyalar so'z yetilgen.

Ga'p - adamlardi'n' bir - biri menen pikir almasi'wi'n ta'miynleytug'i'n yen' a'hmiyetli sintaksislik birlik. Ga'pler so'z ha'm so'z dizbeklerinen predikativlikke iye boli'wi' menen aji'rali'p turadi'.

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilindegi ga'plerdi du'zilisi boyi'nsha yen' da'slep jay ha'm qospa ga'plerge aji'ratadi'. Jay ga'pler bir predikativlik birlikten quraladi'. Woni'n' du'ziliwi bir yamasa bir neshe so'zlerdin' dizbeginen quraladi'. Avtor jay so'zlerdi du'ziwde baslawi'sh ha'm bayanlawi'shlar worayli'q tiykarg'i wori'ndi' iyeleydi dep yesaplaydi'.

Ma'selen: *Sapar at mindi.* – "*Сapar сел на лошадь*"

Bul jay ga'p feyildin' wo'tken ma'ha'linde, mindi- bayanlawi'sh , Sapar- baslawi'sh, u'shinshi bette kelgen.

Avtor mine usi' so'zdi mi'salg'a keltirip, woni' tanllap ko'rsetedi. Ilimpazdi'n' "Qaraqalpaq tilinde jay ga'pler" degen maqalasi'nda jay ga'plerdin' quri'li'si'na, jay ga'plerdi du'ziwshi bas ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalarg'a si'patlama beredi. Jay ga'plerdi ga'p ag'zalari'ni'n' toli'q qatnasi'wi' ha'm du'zilislik wo'zgesheligine qaray bir neshe tu'rlerge bo'ledi. Geyde jay ga'pler bir bas ag'zali' boli'p kelse, geyde yeki bas ag'zadan quralatug'i'nli'g'i' ko'rsetilgen. Usi' bo'limde wolarg'a to'mendegishe mi'sallar beredi:

1. Aldi "*он взял*", keldi "*он пришел*",

2. Baslawi'sh ha'm bayanlawi'sh du'zilisidagi jay ga'pler: *Murat aldi* "Murat vzyal", *Sapar keldi* "Sanaor prichel".

3. Baslawi'sh = toli'qlawi'sh = bayanlawi'sh du'zilisli jay ga'p: *Murat kitap aldi*. "Murat vzyal knigu", *Sapar mektepke keldi*. "Sapar prnichel v shkolu."

4. Ani'qlawi'sh = baslawi'sh= toli'qlawi'sh= bayanlawi'sh: *Bu'gin Murat kitap aldi*. "Segodnya Murat vzyal (poluchil) knigu".

Aqi'rg'i' du'zilistegi jay ga'pte berilgen ga'p wo'zinin' bir neshe variantta ga'ptin' aktual bo'liniwine qaray bir neshe , yag'ni'y bes tu'rli variantta jumsala aladi':

1. *Bu'gin Murat kitap aldi.*(*Pi'si'qlawi'sh+ baslawi'sh+ toli'qlawi'sh + bayanlawi'sh*).

2. *Bu'gin kitapti Murat aldi.* (*Pi'si'qlawi'sh+ toli'qlawi'sh+ baslawi'sh + bayanlawi'sh*).

3. *Murat kitapti bu'gin aldi.*(*Baslawi'sh+ toli'qlawi'sh+ pi'si'qlawi'sh+ bayanlawi'sh*).

4. *Kitapti Murat bu'gin aldi.*(*Toli'qlawi'sh+ baslawi'sh+ pi'si'qlawi'sh+ bayanlawi'sh*).

5. *Murat bu'gin kitap aldi.*(*Baslawi'sh+ pi'si'qlawi'sh+ toli'qlawi'sh+ bayanlawi'sh*).

Mine usi'nday jay ga'p qurami'ndag'i' ga'p ag'zalari' ga'ptin' ayti'li'w maqsetine qaray wori'n ta'rtibin wo'zgertip woti'radi'.

Miynette yekinshi da'rejeli ga'p ag'zalari'ni'n' qatnasi'w ha'm qatnaspay keliwine qaray jay ga'pler yeki tu'rge bo'lingen :

1. Ken'eytilmegen jay ga'pler

2. Ken'eytilgen jay ga'pler

Ken'etytilgen jay ga'plerde ga'ptin' barli'q ag'zalari' toli'q qatnasi'p kele beredi de , biraq wolart bir neshe dizbekten quralg'an halda bir ga'p

ag'zasi'ni'n' xi'zmetin atqari'wi' kerek. Ilimpaz ken'eytilgen jay ga'plerdin' to'rt tu'rli ko'rinisin mi'sal yetip ko'rsetedi:

1. Baslawi'sh+ bayanlawi'sh du'zilisli jay ga'pler. Bulardi'n' qurami'nda basqa yekinshi da'rejeli ag'zalar qatnaspastan, tek yeki ag'zani'n' qatnasi'nda du'ziledi: *Ku'n shiqti. "солнце вошло", qatti jel sog'ip tur "дует сильный ветер"*.

2. Baslawi'sh+ toli'qlawi'sh + bayanlawi'sh du'zilisindegi jay ga'p: *Eki oqiwshi mektepten kele jatir. "два ученик идут из школы"*.

3. Baslawi'sh + ani'qlawi'sh+ bayanlawi'sh du'zilisli jay ga'pler:

Otti – jaraqtar barliq jerde so'ndirilgen. "огни везда были погашены".

4. Baslawi'sh + ani'qlawi'sh + toli'qlawi'sh + bayanlawi'sh du'zilisli jay ga'p: *Biz keshe kolhozda boldiq. "мы вчера были в колхозе"*

Jay ga'pler za'ru'rli ag'zalardi'n' qatnasi'wi' ha'm qatnaspawi'na qaray toli'q ha'm toli'q yemes ga'pler boli'p bo'linedi. Wolardi'n' da ha'r qi'yli' boli'p keletug'i'nli'g'i' ayti'lg'an:

1. Tek bayanlawi'shtan ibarat jay ga'pler: *Ko'rdim " (я) видел"*

2. (bas) Toli'qlawi'sh + bayanlawi'sh du'zilisli jay ga'p: *Kitap aldim. "(я) купил книгу"*

3. (bas) Ani'qlawi'sh + bayanlawi'sh du'zilisli toli'q yemes jay ga'p: *(men) u'yge qaytip keldim. "(я) домой возвратился"*

4. (bas) Tol'iqlawi'sh + ani'qlawi'sh + bayanlawi'sh du'zilisli toli'q yemes jay ga'p: *(sen) bu xatti qayerden aldin'? "(ты) это письмо откуда получил?"*

5.(bas) Ani'qlawi'sh + toli'qlawi'sh + bayanlawi'sh du'zilisli toli'q yemes jay ga'pler: *(ol) bu'gin meni de shaqirdi. "(он) сегодня и меня позвал"*

Joqari'da berilgen bul mi'sallarda ko'rinip turg'ani'nday ali'm tek baslawi'sh ga'p ag'zasi' tu'sip qalg'an jay ga'plerdi g'ana toli'q yemes ga'plerge mi'sal yetip keltiriw menen g'ana sheklengen. Al, negizinen toli'q yemes ga'plerde tek baslawi'sh ga'p ag'zasi' ga'na tu'sip qalmastan,

bayanlawi'sh, ga'ptin' yekinshi da'rejeli ag'zalari' da qatnaspastan kele beredi. Biraq, bul miynette wolar haqqi'nda hesh qanday tu'sinik berilmegen. Tol'iq yemes ga'plerde toli'q ga'plerdey a'dettegi struktura saqlanbaydi'. Pikir bildiriwge qatnasli' ga'p ag'zalari'ni'n' birewi yamasa bir neshewi tu'sirilip qollani'la beredi. Bunday ga'pte jay ga'plerge ta'n quri'li's saqlanbasa da, ma'nilik jaqtan toli'q boladi'. Wolardi'n' toli'gi' kontekst, so'ylew jag'dayi' , intonaciyali'q qurallar arqali' toli'qti'ri'ladi'. Demek, ilimpaz toli'q yemes ga'plerdi de ken'eytilmegen ga'ptin' bir bo'legi si'pati'nda tu'sindiredi.

Jay ga'plerdin' yekinshi tu'ri ken'eytilgen jay ga'pler boli'p , avtor "Qaraqalpaq tilinde ken'eytilgen jay ga'pler" degen maqalasi'nda jay ga'pler menen so'z dizbegi formasi'ndag'i' feyil toplamlari'ni'n' ayi'rmashi'li'g'i'n, wolardi'n' transformaciyalani'w qubi'li'slari'n so'z yetedi. Jay ga'plerdin' qurami'nda g'ap ag'zalari'ni'n' strukturali'q jaqtan ken'eytilgen ag'za boli'p keletug'i'ni'n qaraqalpaq tilinin' faktleri menen da'lilleydi.¹

Ma'selen, qalani'n' qapi'si' dep atalg'an ani'qlawi'shli'q qatnastag'i' so'z dizbegi transformaciyalani'w na'tiyjesinde ga'pke aylanadi' delinedi:

a) *qalanin' < qala "крепость" + nen' "вечь, нечто" = "крепость вещь" = (эта) "крепостная вещь"*

b) *qapisi < qapi "ворота" + si'- si (turur ol)*

Bunday so'zlerdin' bir neshewin mi'sal yetip ko'rsetedi. Sonday-aq, ga'ptin' birinshi ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalari' ga'pte ken'eytilgen ga'p ag'zasi' xi'zmetinde keliwi mu'mkinligi ayti'ladi' ha'm wolardi'n' to'mendegi tu'rlerin ko'rsetedi:

1. Ken'eytilgen bayanlawi'sh

2. Ken'eytilgen baslawi'sh

¹ Дәўлетов М. Н.А.Баскаков – қарақалпақ тилинің грамматикалық қурылысын дәслепки изертлеуши. "Вестник", 2005, № 3, Б. 183.

3. Ken'eytilgen tol'iqlawi'sh

4. Ken'eytilgen pi'si'qlawi'sh

5. Ken'eytilgen ani'qlawi'sh

Ken'eytilgen bayanlawi'shlar, tiykari''nan, ha'reket ati' feyil toplamlari'nan boladi'. Biraq, qaraqalpaq tilinin' akademiya'q grammatikasi'nda "kelbetlik feyil ha'm ha'reket ati' feyilli toplamlari' yamasa kelbetlik feyil menen ha'reket ati' feyillerinin' basqari'wi'ndag'i' so'zlerdi'n' dizbeginen ken'eytilgen bayanlawi'shlar boladi'" dep ko'rsetiledi. N.A.Baskakovti'n' miynetinde de ken'eytilgen bayanlawi'shlar kelbetlik feyil toplamlari'nan du'ziletug'i'nli'g'i' mi'na mi'sal arqali' tu'sindiriledi:

Emen ag'ashtin' iylgeni – sing'ani, qizil ju'zli jigittin' qizarg'ani - o'lgeni.
“дубу согнуться- значит сломаться, краснолицему юноше покраснеть – значит умереть. ”

N.A.Baskakov tek usi' mi'saldi' keltiriw menen sheklenip qalg'an. Bizin'she, avtordi'n' joqari'dag'i' mi'salda ko'rsetken "si'ng'ani', wo'lgeni" so'zleri ken'eytilgen bayanlawi'sh bola aladi'. Wolar du'zilislik jaqtan bir ga'pten turg'an jay bayanlawi'shtay boli'p ko'riniwi mu'mkin, biraq wolar kelbetlik feyil toplami'nan du'zilgen ken'eytilgen bayanlawi'sh bola aladi'. Wo'ytkeni, ko'birek naqi'l – maqallarda bayanlawi'sh ga'p ag'zasi' ga'p son'i'nda toli'q berilmesten, tu'sirilip qaldi'ri'ladi'. Bul mi'sal da sonday ga'p yesaplanadi'. Woni'n' bayanlawi'shi' toli'q saqlang'an halda berilgen tu'rin ko'rip shi'g'ayi'q:

Yemen ag'asht'n' iyilgeni – si'nga'ni' yesaplanadi', qi'zi'l ju'zli jigittin' qi'zarg'ani' – wo'lgeni yesaplanadi'.

Demek, bul mi'salda bayanlawi'shlar toli'q qatnasqan ha'm haqi'yqati'nda da yeki feyil so'zdin' wo'z ara dizbeginen du'zilgen kelbetlik feyilli ken'eytilgen bayanlawi'sh yekenliginin' guwasi' boldi'q. Iлимпaz bunday du'zilistegi ga'plerdi duri's an'g'ara alg'an.

Ken'eytilgen baslawi'shli' jay ga'pler ko'birek ha'reket ati' feyilinin' basqari'wi''ndag'i' yeki yamasa bir neshe so'zlerdin' dizbeginen du'ziledi. N.A.Baskakov h'areket ati' feyil toplami'ndag'i' so'zler wo'zine qatnasli' so'zlerdi basqari'p , feyil toplami'n du'zetug'i'nli'g'i'n aytadi'. Wolar du'zilisi jag'i'nan wo'zinin' logikali'q subyektime yamasa yekinshi da'rejeli ag'zalari'na iye boladi'. Sol wo'zine qatnasli' so'zler menen birge bir sintaksislik xi'zmet – ken'eytilgen baslawi'sh xi'zmetin atqaradi'. Ma'selen:

Onin' bala menen urisiwi jaqsi ma ? “хорошо ли то, что он дерется с мальчиком ? ”(букв. “его с мальчиком драка хороша ли ?”)

Ken'eytilgen baslawi'shli' jay ga'plerde de ha'reket ati' qosi'mtali' feyil so'zler transformaciyalani'p, yag'ni'y substantivlenip, ken'eytilgen baslawi'sh xi'zmetine wo'tiwi ko'rsetilgen. Ani'qlawi'shli'q qatnastag'i' so'zler baslawi'sh boli'p keledi:

Qojaynimnin' meni daryag'a batirip o'ltirgisi keledi. “хозяину захотелось убить меня утопив в реке ” (букв. “у хозяина меня в реку утопив желание убить пришло”).

Ken'eytilgen toli'qlawi'shlar kelbetlik feyil ha'm atawi'sh feyillerden du'zilip, arnawli' seplik ha'm tirkewish formalari'nda kelip substantivlen-gen halda ken'eytilgen toli'qlawi'sh bola aladi'. Iлимпaz toli'qlawi'shlardi'n' is –ha'reketti obyektlik si'patlaw ma'nisi ha'm formasi'na qaray yekige bo'ledi:

a) Ken'eytilgen tuwra toli'qlawi'sh

b) Keneytilgen qi'ya toli'qlawi'sh

Ken'eytilgen tuwra toli'qlawi'shlar tabi's sepliginde turi'p wo'zinen aldi'n'g'i' ga'plerdi boysi'ndi'ri'p bag'i'ndi'ri'p kedi. Mi'sali':

Ma'sten kempir qoshlaship bolip Kulbazarg'a jarim aqsham o'tpesten burin ziyapattan qaytiwdi qatti buyirdi. “колдунья попросалась и строго приказала Кульбазара, чтобы она вернулась с вечеринки прежде, чем пройдет полночь ” (букв. “колдунья попросавишись с Кульбазара (девушке)

полночь от непрохождения прежде с вечеринки возвращение строго приказала”)

Ilimpaz wolardi'n' dara – dara turg'anda basqa so'z shaqaplari' boli'p keletug'i'nli'g'i'n , al bul ga'pte wol tabi's seplikli toli'qlawi'sh so'zge (zi'yapattan qayti'wdi') bag'i'ni'p kelip ken'eytilgen ag'za xi'zmetinde kelgenligin mi'sallar ja'rdeminde tu'sindiredi. Bunday mi'sallardi' ko'plep keltiriwge boladi':

Qojayini eseginin' ku'shi kemigenligin, keleshekte jumisqa jaramaytug'inlig'in ko'rgen son' eseki u'yinen quwip jiberdi. “хозяин ишака, после того, как увидел, что у ишака истощаются илы и что в будущем он не будет годен на работу, выгнвл его из дому” (букв. его хозяин ишака силы уменьшене в дильнейшем на работу его негодность видевший после ишака из дому прогнов отослал)

N.A.Baskakov kelbetlik feyildin' -ar/-er/-r , -tug'i'n, -jaq affiksleri menen jasalg'an ga'pler ken'eytilgen toli'qlawi'shlar bola aladi' dep ko'rsetedi.

Ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar haqqi'nda to'mendegishe tu'sinik beredi: Rus ha'm qaraqalpaq tilindegi ken'eytilgen toli'qlawi'sh ha'm pi'si'qlaw-i'shlar bir – birine uqsas keledi. Ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar hal feyil, kelbetlik, ha'reket ati' ha'm sha'rt meyil toplamlari'nan du'ziledi. Ilimpaz ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlardi' ma'nilik jaqtan to'mendegi toparlarg'a bo'lip ko'rsetedi:

- 1. Waqi't ma'nili ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar**
- 2. Wori'n ma'nili ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar**
- 3. Sebep ma'nili ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar**
- 4. Maqset ma'nili ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar**

Waqi't ma'nili ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar betlik yemes feyillerdin' wori'n, shi'g'i's sepliklerin qabi'l yetiwi ha'm tirkewishler menen dizbeklesip keliwi arqali' jasali'wi' ko'rsetilgen. Mi'sali':

1. Wori'n seplikli ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar:

Ku'lbazar qaship baratirg'anda zer kewishinin' birewi tu'sip qaldi.

“ когда Кулбазар бежала, у нее поверялась одна золотых туфель ”

(букв. Кулбазар убежав, когда шла из золотых туфель один свалившись остался)

2. Tirkewishli ken'eytilgen pi'si'qlawi'sh:

Sonnan tan' atqan son' jol ju'rip kete berdi. “затем после того, как рассвело, все трое ушли ”(букв. затем заря после того как вышла трое из них ушли)

3. –Aq janapayi' arqali' jasalg'an waqi't ma'nili ken'eytilgen

pi'si'qlawi'sh: *Aradan ko'p ku'nler o'trey – aq qizdin' a'kesi bir jesir qating'a u'ylenipti. ” не прошло после этого много дней , как отец девушки женился на вдове ”(букв. с тех пор много дней не прошло, как девушки отец на одной вдовой женицине женился)*

4.- G'ansha/ -genshe formali' ken'eytilgen waqi't pi'si'qlawi'shi':

Kerbog'a bir jerde ku'n batqansha jatti. “Кербога в одном месте проспал до захода солнца ”(букв. Кербога в одном месте солнце до захода спал)

Ken'eytilgen pi'si'qlawi'shti'n' yekinshi tu'ri wori'n ma'nisindegi pi'si'qlawi'shlar. Wolar a'dette is – ha'rekettin' isleniw worni'n bildiredi. Bunday pi'si'qlawi'shlar wori'n sepligi ha'm wori'n ma'nisindegi so'zlerdin' dizbeginen jasalatug'i'nli'g'i' ayti'lgan. Mi'sali':

Ol palaw pisirip atirg'an jerde saqali qirq bir qariz kisi keldi. “туда, где он готовил плов, пришел человек у которого была борода в сорок локтей.”

Men ata –anam tuwg'an awilina baraman. “я поеду в ауле, где родилис мои родители .”

Sebep ma'nili ken'eytilgen pi'si'qlawi'shlar is - ha'rekettin' isleniw sebebini bildirip keledi. Ma'selen:

Qizi qizil qalpaqti og'ada jaqsi ko'rgenliginen basinan almay kiyip ju're beripti. "ее дочь вследствие того, что очень полюбила красную шапочку, носила ее, не снимая с головы" (букв. ее дочь красную шапочку очень вследствие того, что полюбила ее со своей голова не снимая одев ходила).

N.A.Baskakov ken'eytilgen sebep pi'si'qlawi'shi' kelbetlik ha'm ha'reket ati' feyilinin' - i'p/ ip/p affikslari ja'rdeminde de jasaladi' dep ko'rsetedi.

Ken'eytilgen maqset pi'si'qlawi'shi' bari's sepligindegi so'zlerdi basqari'p keledi: *Bir ku'nleri ag'asi menen an' awlamag'a shig'adi. "однажды младший и старший брат выехали для того, чтобы поохотиться за зверями" (букв. "однажды старший брат с младший братом за зверями чтобы поохотиться выехали")*

Ken'eytilgen ani'qlawi'shli' jay ga'pler ko'binese feyil toplamlari' arqali' jasaladi'. Wolar ha'r tu'rli ga'p ag'zalari'ni'n' qatnasi'nan du'zilip, wolarg'a kelbetlik feyil jalg'awi' jalg'anadi' ha'm wo'zinen aldi'n'g'i' so'zlerdi bag'i'ndi'ri'p keledi. Mi'sali':

Sol waqlari qozaqtin' ishinde jatqan bala kempirdi ko'terip taslap ju'girip keldi. "в это время ее и прибежал сюда".

Olardin' altawi patshanin' o'rtep o'ltireyin degen niyetine tu'sindi. "они шестеро поняли намерение падишаха, который хотел их сжечь" (букв. они шестеро падишаха сжигая убью –ка я в говорившее намерение вникли)

Mine, usi' ko'rip shi'qqani'mazday , qaraqalpaq tilinde jay ga'pler du'zilislik jaqtan toli'q ha'm toli'q yemes, ken'eytilgen ha'm ken'eytilme-gen boli'wi' mu'mkin. N.A.Baskakov birinshilerden boli'p ga'plerdi jay ha'm qospa ga'pler dep yekige bo'lip ko'rsetedi. Jay ga'plerdin' wo'zi de bir neshe tu'ge aji'rati'lg'an. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ga'ptin' bas ha'm yekinshi da'rejeli ag'zalari' ken'eytilgen formada keliwi ayti'lsa da,

tuwra ha'm qi'ya toli'qlawi'shli' ken'eytilgen qospa ga'p , wori'n, waqi't, sebep, maqset pi'si'qlawi'shli' ken'eytilgen pi'si'qlawi'shli' jay ga'pler haqqi'nda ayti'lmag'an yedi. Ilimpaz ken'eytilgen jay ga'plerde mine usi'nday ta'repleri haqqi'nda so'z yetedi.

Ken'eytilgen ga'p ag'zalari'nan son' birgelikli ga'p ag'zalari' ha'm wolardi'n' tu'rleri haqqi'nda tu'sinik berilgen.

Bir ag'zag'a qatnasli' birgelikli ma'nili sintaksislik ma'ni atqaratug'i'n yeki yamasa bir neshe so'zlerdin' dizbeklese baylani'si'nan du'zilgen ag'zalarg'a ga'ptin' birgelikli ag'zalari' dep ataladi'. Wolar ga'ptin' qurami'nda neshew boli'wi'na qaramastan bir sorawg'a juwap beredi. Ilimpaz wo'z miynetinde birgelikli ag'zali' ga'plerdin' seplik ha'm ko'mekshi so'zli tu'rlerin mi'sal yetip wo'tedi. Sonday –aq, birgelikli ag'zali' ga'plerdin' jay ga'ptegi ga'p ag'zani'n' birewine qatnasli' boli'p keliwine baylani'sli' birgelikli baslawi'sh, birgelikli bayanlawi'sh, birgelikli toli'qlawi'sh, birgelikli ani'qlawi'sh tu'rindagi jay ga'plerdi mi'sallar menen tu'sindiredi. Ma'selen, birgelikli baslawi'sh tu'rinde du'zilgen jay ga'p:

Buring'i waqitta bir shaytan menen bir masqarapaz joldas bolipti. “в прежние времена подружились черт со скоморохом”

Bul jay ga'pte birgelikli baslawi'shlardi'n' arasi'n ko'mekshi so'zler baylani'sti'ri'p kelgen. Birelikli bayanlawi'shlarg'a to'mendegi mi'saldi' keltiredi:

Sen jaw menen so'ylesen, ol qiradi da joyadi. ”если ты будешь разговаривать с врагом , он тебя убьет и уничтожит”. Bunda da birgelikli ag'zalardi'n' arasi' ko'mekshi so'zledi'n' baylani'si'nan quralg'anli'g'i' ayti'lg'an.

N.A.Baskakov to'mendegi mi'saldi' intonaciya arqali' baylani'sqan birgelikli toli'qlawi'shli' jay ga'p dep yesaplaydi':

Qiz o'z awilina, atasinin' u'yine keldi. “девушка пришла в свой аул, в дом своего отца.”

Birgelikli ani'qlawi'shli' jay ga'plerge birgelikli jupkerlesiw usi'li'nda baylani'si'p kelgen jay ga'plerdı kiritedi:

Ol jaqsi, aqilli, ko'p oqig'an qiz edi. "она была девушка добрая, умная и начитанная "

Iimpazdi'n' ayti'wi'nsha, ga'ptin' birgelikli ag'zalari' ga'ptin' quri'li'si'n pu'tkilley wo'zgeripeydi, tek az g'ana ku'sheytiw ma'ni beredi.

Ga'ptin' du'zilislik jaqtan yekinshi tu'ri bul – qospa ga'p yesaplanadi'. Qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' jay ga'plerden ayi'rmashi'li'gi haqqi'nda “ Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler” maqalasi'nda qaraqalpaq ha'm basqa tu'rkiy tillerinde qospa ga'plerdin' quri'li'sli'q jaqtan u'sh toparg'a bo'linetug'i'nli'g'i' ko'rsetilgen.

Qospa ga'p- yeki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' grammatikali'q qurallar arqali' baylani'si'nan du'ziletug'i'n bir pu'tin sintaksislik birlik. Avtor tu'rkiy tilindegi qospa ga'pler menen qaraqalpaq tilindegi qospa ga'plerdin' qurami'n u'yrenip shi'g'adi' da, biz joqari'da ayti'p wo'tken maqalasi'nda wolardi' du'zilislik jaqtan u'sh tipke aji'ratadi':

1. Dizbekli qospa ga'p

2. Bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p

3. Aralas tiptegi qospa ga'p

Ha'zirgi sintaksis tarawi'nda qospa ga'pler bul tu'rde bo'lip qaralmas-tan, joqari'da ko'rsetilgen qospa ga'p tu'rinin' u'shinshi tipi da'nekersiz qospa ga'p dep u'yreniledi. Al, aralas qospa ga'pler wolardan bo'lek ali'p qaraladi'. Tu'rkiy til biliminin' ko'pshiliginde qospa ga'pler ha'r qi'yli' tu'rlerge aji'r qati'li'p klinedi. Ma'selen, rus til biliminde 50- ji'llari' qospa ga'plerdı bir - birine uqsamag'an tiplerge aji'rati'w wori'n aldi'. Rus lingvisti N.S.Pospelovti'n' miynetlerinde qospa ga'pler bi'layi'nsha tu'rlerge bo'lip ko'rsetiledi:

1. Dizbekili qospa ga'p.

2. Bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p.

3. Da'nekersiz qospa ga'p.

Demek, ha'zirgi qaraqalpaq til bilimindegi usi'lay bo'liniw usi' ilimpazdi'n' klassifikaciyasi' na'tiyjesinde a'melge asi'ri'ladi'. N.A.Baskakov bolsa wolardi'n' da'slepki yeki tu'rin ko'rsetedi de, u'shinshisinde aralas qospa ga'p dep kiritedi. Qaraqalpaq til biliminde qospa ga'plardi en' birinshi ma'rtebe klassifikaciya jasag'an N.A.Baskakov boldi'. Wol qospa ga'plardi bi'layi'nsha tu'sindiredi:

Dizbekli qospa ga'pler

Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospa ga'plerdin' bir tu'ri bolg'an dizbekli qospa ga'pler boyi'nsha ilimiy grammatikalarda, M.Dawletov, D.Seydullaevalardi'n' avtorli'g'i'nda shi'qqan "Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler"(2010) miynetlerinde arnawli' so'z yetiledi. Biraq, wol boyi'nsha da'slepki ti' yanaqli' pikir bildiriwshi N.A.Baskakov boldi'.

Dizbekli qospa ga'pler quri'li'si' jag'i'nan bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerden aji'rali'p turadi'. Dizbekli qospa ga'plerdin' qurami'ndag'i' jay ga'pleri bir – birine g'a'rezsiz, wo'z ara ten' ma'nili baylani'sta keledi. Bunday qospa ga'plerdin' jay ga'pleri dizbeklewshi da'nekerler ha'm da'nekerlik xi'zmettegi sintaksislik janapaylar arqali' baylani'sadi'. Dizbekli qospa ga'pler da'nekerli ha'm da'nekersiz dizbekli qospa ga'p boli'p yekige bo'linedi. Iлимпaz da'nekersiz dizbekli qospa ga'ptin' wo'zin ja'ne yeki tu'rge bo'lip ko'rsetedi:

1. Amorfli' qospa ag'za.
2. Hal feyil du'zilisli ko'mekshi ag'zali' ga'p.

Amorfli' qospa ag'zali' dizbekli qospa ga'plerde yeki jay ga'p semantikali'q jaqtan wo'z ara dizbeklese baylani'sadi'. Wolardag'i' ha'r bir component bir - birine g'a'rezsiz, wo'z ara ten' ma'nili baylani'sta keletug'i'nli'g'i' ko'rsetilgen ha'm to'mendegi ga'pti mi'sal yetip ko'rsetedi:

At jaqsisi jawmitti, ton jaqsisi mawitti. “лучшая из лошадей – йомудская, лучшая из шуб – бархатная”

Bul ga’p baslawi’sh – bayanlawi’sh du’zilisinde baylani’sqan boli’p, yeki jay ga’pten quralg’an. Bunnan keyin baslawi’sh, toli’qlawi’sh, bayanlawi’sh du’zilistegi dizbekli ga’pke de mi’na mi’saldi’ keltiredi. Mi’sali’:

Aydarha balani jutip jiberdi, balanin’ qilishi aydarhani eki bo’lip taslaydi. “дракон проглотил юношу, но меч юноши разредел дракона надвое”

Hal feyil du’zilisli qospa ga’pke to’men degi ga’pti mi’sal yetip keltiredi:

Sol waqlari bala kempirdi ko’terip taslap, ju’girip keldi. “ в тот самый момент малый поднял старуху, бросил ее и прибежал (сюда)”

Avtor bul ga’pti -ip/-p hal feyilinen jasalg’an dizbekli qospa ga’p dep yesaplaydi’. Bizin’she, wol dizbekli qospa ga’p bola almaydi’. Sebebi, wondag’i’ ga’pler wo’z ara dizbeklesiw baylani’si’nda yemes, al wo’z ara yeki jay ga’ptin’ baylani’si’nan du’zilgen qospalang’an jay baylani’si’nda kelgen. Birinshi jay ga’p hal feyiline tamamlanadi’ da, yekinshi jay ga’p wog’an g’a’rezli sol jay ga’ptin’ izbe-iz boli’p wo’tken waqi’ti’n bildiredi. Joqari’da ayti’p wo’tken miynette de waqi’t bag’i’ni’n’qi’li’ qospa ga’pler hal feyildin’ formalari’ arqali’ jasalatug’i’nli’g’i’n aytadi’.

Dizbekli qospa ga’ptin’ du’zilislik jaqtan yekinshi tu’ri – da’nekerli dizbekli qospa ga’pler. Ali’m bul topardag’i’ dizbekli qospa ga’plerdi du’zilislik jaqtan yekige bo’lip qaraydi’:

1. Biriktiriwshi dizbekli qospa ga’p.
2. Qarsi’las da’nekerli dizbekli qospa ga’p.

Dizbekli qospa ga’plerdi biriktiriwshi da’nekerli dizbekli qospa ga’pler ha’m qarsi’las da’nekerli qopa ga’pler dep bo’liw “Ha’zirgi qaraqalpaq tilinde qospa ga’pler” miynetinde de usi’lay berilgen. Biriktiriwshi da’nekerli

qospa ga'plerde yeki jay ga'pti baylani'sti'ri'wda bag'i'ni'n'qi' da'nekerler qatnasadi'. Ma'selen:

Jigit atizg'a bardi ha'm qizdin' uyqilap jatqanin ko'rdi. "юноша идет в поле и видит, что девушка спит" (союз. "ha'm " "u")

Qarsi'li'q da'nekerli dizbekli qospa ga'plerde yeki jay ga'ptin' arasi'n biraq, lekin, sonda da, solay da, degen menen si'yaqli' qarsi'las da'nekerleri baylani'sti'radi':

Ashiw mag'an ku'sh keltirdi, biraq shaqqanliqqa qarag'anda men onnan jen'iletug'inimdi uzatay –aq sezdim. "гнев мне придал силы, но судя по ее ловкости я почувствовал, что буду побежден".

Bul da'nekerler arqali' baylani'satug'i'n dizbekli qospa ga'pler yeki komponentli boli'p, tiykari'nan jabi'q du'zilisli boli'p keledi.¹

Qospa ga'plardin' ja'ne bir tu'ri bag'i'ni'n'qi' qospa ga'pler boli'p, N.A.Baskakov bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi grammatikali'q baylani'si'na qaray wolardi' u'sh tipke bo'ledi:

1. Danekersiz bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p.
2. Da'nekerli bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p.
3. Aralas bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p.

Bul haqqi'nda wol "Qaraqalpaq tilinde qospa ga'pler" (1961. 223-226) degen maqalasi'nda ken'irek tu'sinik beredi. Usi' da'nekerli bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p qaraqalpaq tilinde 80-90 - ji'llarg'a g'ana kelip turaqli' u'yrenile basladi'. Bunnan aldi'n N.A.Baskakov qospa ga'pler haqqi'nda wo'z miynetlerinde da'slepki mag'li'wmatlardi' beredi .

Da'nekersiz bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler yeki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' baylani'si'nan du'zliedi. Wolar wo'z ara bir – birine -i'p/- ip/-p hal feyilleri ha'm basqa formalar arqali' bag'i'na bay'ani'sadi'.

¹ Дәулетов М., Сейдуллаева Д. Хәзирги қарақалпақ тилинде қоспа гәплер. Ноқис. "Қарақалпақстан", 2010, Б.33.

Avtordi'n' ayti'wi'nsha , da'nekersiz bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler feyil formalari' ha'm betlik feyilleri arqali' jasaladi'. Wolarg'a to'mendegishe mi'sallar keltiredi:

Tishqannin' a'jeli jetse, pishiqli' quyrig'inan tisleydi. "если придет мышке смерть, она когта за хвост кусает."

Yamasa: *Men suwg'a shomili-p atirsam, qolima bir shash kelip oratildi. "когда я окунулся в воду, на мою руку намотался волоса."*

Bul mi'sallar da'nekersiz baylani'sta kelgen bag'i'n'qi'li' qospa ga'pler yesaplanadi' deydi.

Da'nekerli qospa ga'plerde yeki jay ga'pti wo'z ara bag'i'ndi'riwshi' da'nekerler baylani'sti'radi' ha'm wolar jasali'w wo'zgesheligine qaray yeki tu'rge bo'linedi dep ko'rsetedi:

1. Tuwra yemes da'nekerli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler
2. Tuwra ga'pli da'nekerli qospa ga'pler

Miynette ayti'lg'an bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bul tu'ri haqqi'nda keyingi da'wirlerde shi'g'ari'lg'an miynetlerde hesh qanday tu'sinikler berilmeydi. Avtor tuwra yemes da'nekerli dizbekli qospa ga'plerdi tu'sindirgende yeki ha'm wonnan ko'p jay ga'plerdi baylani'sti'ri'wshi' wo'ytkeni, nege desen' si'yaqli' sebep da'nekerleri, eger, eger de sha'rt da'nekerleri ha'm -sa/ -se sha'rt meyillerinen jasalg'an ga'pler haqqi'nda tu'sinik beredi.

N.A.Baskakovti'n' joqari'da atap wo'tken da'nekerli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bul yeki tu'ri ma'nilik jaqtan bir neshe toparlarg'a aji'rati'li'p u'yrenilgen. Ma'selen, sebep bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p, sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p, qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qosap ga'pler. Bular tuwra yemes da'nekerli qospa ga'pler yesaplanadi'. Ha'zirgi waqi'ttag'i' ilimiy miynetlerde wolar bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' wo'z aldi'na funkcional – semantikali'q tu'rleri si'pati'nda u'yreniledi. Keyingi izertlewlerde ilimnin' rawajlani'wi', ko'p g'ana jan'asha ko'z qaraslardi'n'

payda bo'i'wi' menen bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi klassifikaciyalawda da bir qansha wo'zgesheliklerdin' ju'zege keliwine ali'p keldi. Sonda da, ilimnin' irge tasi'n qalawshi' N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde birinshilerden boli'p bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi ma'nilik tu'rlerge aji'rati'p berdi. Ha'zirgi woqi'w sabaqli'qlari'nda wolar 15 ma'nilik tu'rlerge aji'rati'ladi':

1. Baslawi'sh bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
2. Bayanlawi'sh bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
3. Toli'qlawish bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
4. Ani'qlawish bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
5. Pi'si'qlawish bag'i'nin'qi'li' qospa ga'p
6. Waqi't bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
7. Wori'n bag'I'ni'n'qi'li' qospa ga'p
8. Si'n bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
9. Sali'sti'rmali' bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
10. Mug'dar da'rejeli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
11. Sebep bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
12. Na'tiyje bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
13. Maqset bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
14. Sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p
15. Qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p

Al, N.A.Baskakov wolardi' ma'nilik tu'rler si'pati'nda bo'lek ali'p qaramastan, tuwra yemes da'nekerli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' qurami'nda qaraydi'. Ja'ne joqari'dag'i'day waqi'tli'q , maqset, si'n ha'm basqa tu'rlerin yemes, al tek wolardi'n' u'sh ma'nilik tu'rin keltirip wo'tken. Ma'selen, avtor du'zilislik jaqtan tuwra yemes da'nekerli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler sebep bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pten ibarat yekenligin aytadi' ha'm to'mendegi mi'saldi' keltiredi:

Qasqir qizdi birden – aq jeyin dep edi, ol bolmadi, o'ytkeni sol mang'a jaqin jerde otinshilar otin shawip atir edi. “волк хотел было сразу

съестъ девушку, но не стал, потому что недалеко от этого места дровосеки рубили дрова.”

Bundag'i' jay ga'pler wo'z ara sebep da'nekerleri arqali' baylani'sqan. Wolar , a'dette, wo'ytpese, sol sebepten, nege desen', wo'ytkeni da'nekerleri arqali' baylani'si'p keletug'i'nli'g'i' mi'sallar ja'rdeminde tu'sindirilgen:

Men bu'gin kele almayman, nege desen' bir jumislarim bar. “я сегодня не приду, так как у меня имеется одно дело” < nege desen' da'nekeri.

Tuwra ga'pli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' yekinshi ma'nilik tu'ri - sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler boli'p yesaplanadi'. Bul topardag'i' qospa ga'pler -sa/-se sha'rt meyillerinen jasaladi'. Sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler ma'nilik jaqtan is – ha'rekettin' wori'nlani'w , isleniw sha'rtin bildiredi. Avtor sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdegi bag'i'ni'n'qi' ga'p penen bas ga'ptegi waqi'yalardi'n' ani'q boli'wi' ha'm ani'q bolmawi'na qaray real ha'm irreal sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p dep ha'r birin bo'lek bergen. Biraq, wolardi' sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' ishindegi formali'q tu'r retinde yemes, tuwra yemes bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' bo'lek bir tu'rleri retinde ali'p qarag'an. N.A.Baskakovti'n' izertlewlerinen keyingi da'wirde sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi usi'lay yeki tipke bo'liw da'stu'rge aylandi'. N.A.Baskakov woni' birinshilerden boli'p tu'rlerge aji'rati'wshi' boldi'. Ma'selen, bashqort tilinin' grammatikasi'n izertlewshi N.K.Dmitriev ” Bashqort telenin' grammatikasi” (1950) miynetinde sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdi N.A.Baskakov ko'rsetkenindey real ha'm irreal dep yeki bo'lekke aji'rartadi'. Al , E.Da'wenovti'n' qaraqalpaq tilindegi qospa ga'pler boyi'nsha izertlewinde sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'plerdin' komponentleri arasi'ndag'i' ma'nilik qatnas : 1) real sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p . 2) irreal sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p. 3) boljawli' sha'rt

bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p boli'p u'sh tu'rge bo'linedi.¹ U'shinshi tu'r ha'zirgi waqi'tta barli'q tu'rkiy tillerinde irreal tu'rge birlestirilgen.

Real sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pte bas ga'p penen bag'i'ni'n'qi' ga'p wortasi'ndag'i' is - ha'reket , waqi'ya ani'q wori'nlanatug'i'nli'g'i' ha'm wolar -sa/se formalari' arqali' jasalatug'i'nli'g'i' ayti'lg'an. Mi'sali':

Eger qizimdi oqip jazsan', qirq ku'n toy, otiz ku'n oyindi men waqt qoshliq etip qizimdi beremen, jazalmasan' gellen'nin' kesilgenine qayil bol, bolmasa oqima – diydi patsha. ” если ты исцелишь мою дочь, мы сорокодневный пир и тридцатидневные игры устроим и я отдам тебе мою дочь, а если не сможешь исцелить, будь готов к тому, что твоя голова будет отрублена ” (букв. “если мою дочь, прочитав, исцелишь, с сорока днчми пира и тридцатью днями игр время весело проведя, мою дочь отдам, если не сможешь исцелить, головы к отрубанию готов будь”).

Bul ga'pte bag'i'ni'n'qi' ga'ptegi sha'rtke tiykarlang'an waqi'yani'n' iske asi'wi' menen bas ga'ptegi waqi'ya da wori'nlanadi', yamasa wori'nlani'wi' tiyis boli'p turadi', yag'ni'y bular arasi'ndag'i' realli'q obyektiv haqi'yqatli'qqa qarsi' kelmeydi.²

Avtordi'n' bul ko'rsetkeni haqi'yqatqa duri's keledi. Wo'ytkeni, joqari'dag'i' sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pte waqi'ya ani'q wori'nlani'wi' kerekligi ayti'lg'an.

Irreal sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pte is – ha'rekettin' a'melge asi'wi' boljanadi'. N.A.Baskakov irreal sha'rt bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p real bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pten usi' ta'repinen wo'zgeshelenip turatug'i'nli'g'i'n aytadi' ha'm wolar ko'birek *bolsa yedi, bolsa yedim* ko'mekshi so'zleri arqali' jasaladi' dep yesaplaydi'. Ma'selen:

¹ Дәуєнов Е. Қарақалпақ тилинде шәрт бағыныңқылы қоспа гәптиң мәңилик өзгешелигине қарай турлери. ӨзРИАҚҚФ. “Хабаршы”, 1983, № 2, Б.53.

² Дмитриев Н. К. Башқорт телениң грамматикасы. ӨФӨ, 1950, Б.290.

Eger sen buni o'zin' seze alatug'in bolganin'da , sen menin' ko'zime ko'rinbegen bolar edin'. " если бы ты это сам это почувствовать мог бы, ты на мои глаза непоказавшимся был бы ".

Birewinde waqi'yani'n' wori'nlani'wi' ani'q bolsa, birewinde gu'milji, yag'ni'y woni'n' ani'q wori'nlani'w – wori'nlanbawi' boljanadi'.

Tuwra yemes da'nekerli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'ptin' keyingi tu'ri - qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'p. N.A.Baskakov qarsi'las bag'i'ni'n'li' qospa ga'plerdin' yeki tu'rin atap ko'rsetedi:

Wolardi'n' da'slepki haqi'yqi'y qarsi'lasli'q ma'ni an'latsa, yekinshisi is – ha'rekettin' wori'nlani'wi'ndagi' qanday da bir tileklekti bildiredi.

Wolardi'n' birinshisindegi da'slepki jay ga'pte bayanlawi'shlar -sa/se sha'rt meyili menen da/de biriktiriwshi da'nekerlerinin' wo'z ara dizbeklesiwi arqali' jasalsa, yekinshi tu'rinde da'nekerlik xi'zmettegi dese formasi' jalg'ani'p kelip jasalatug'i'nli'g'i' ayti'lg'an. Ma'selen:

U'shewinin' ko'zi joq bolsa da, tamaq jey atirg'an waqlari jan'ag'i' jigit kelip birge jey berdi. " в то время , когда они ели (хотя у всех троих и не было глаза), пришел тот юноша и стал с ними есть ".(букв. "у всех троих глаз хотя и не было пищу в евшее время , тот юноша придя вместе есть стал").

-sa/-se sha'rt meyil formasi' ha'm da, de da'nekerlik xi'zmettegi so'zlerdin' dizbeginen bolg'an qarsi'las bag'i'ni'n'qi' qospa ga'plerge mi'na mi'saldi' keltiredi:

Bala sandiqtin' awzin aship ko'reyin - dese, ko'rsetpedi. "хотел было парень открыть крышку сундука и посмотреть, но он не показал(ему) (букв. "парень сундука крышку открыв, взглянука я если (когда) и сказал, он не показал")

N.A.Baskakov bul jerde tilek meyildin' – ayi'n/-eyin qosi'mtasi'ni'n' jalg'ani'p keliwine itibar qaratqan ha'm ga'ptin' wo'zi de wo'tinish, tilek formasi'na biraz jaqi'n keledi. Al, yekinshi jay ga'pte bul tilek biykarlanadi'.

Qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler bir ta'repten sha'rt ga'plerge de uqsas keledi. Tu'rkiy tillerindeki geypara izertlewlerde "qarsi'las bag'i'n-i'n'qi'li' ga'pler bas ga'ptegi is- ha'rekettin' wori'nlani'wi'na qarsi' bolg'an sha'rtti bildiredi" dep yesaplap, qarsi'las bag'i'ni'n'qi'li' ga'pler, tiykari'nan, sha'rt bag'i'ni'n'qi'li' ga'plerdin' bir tu'ri retinde qaraladi'.¹

Tuwra ga'pli bag'i'ni'n'qi'li' qospa ga'pler dep bo'liwi ha'zirgi qaraqalpaq tilinde bag'i'ni'n'qi' qospa ga'p si'pati'nda yemes, wo'z aldi'na tuwra ga'p retinde u'yreniledi. Avtordi'n' bul topardag'i' ko'rsetip wo'tken ga'pleri du'zilislik jaqtan qospa ga'p bola almaydi'. Buni' mi'na mi'sallar arqali' ko'riwimizsge boladi'. Wolar qospa ga'p retinde de kele almaydi', kerisinshe, bir baslawi'shtan ibarat tuwra ga'pli jay ga'p yesaplanadi'.

Mi'sali': *Mukten o'shimdi qalay alar ekenmen – dep oylanip ju'rди. "он все думал: как бы это отомстить Муку"*.

Bul ga'p du'zilislik jaqtan bag'i'ni'n'qi' si'patta kelmegen. Woni' sintaksislik jaqtan ga'p ag'zalari'na tallaw arqali' ko'riwimizge boladi'. Aralas tiptegi qospa ga'pte yeki yamasa bir neshe jay ga'plerdin' wo'z ara ha'm dizbeklesiw, ha'm bag'i'ni'w joli' menen jasali'wi' ko'zde tut'ladi'. Ma'selen:

Jurtin' barlig'i' tamaq jep otirsa da, ol hesh jaqqa qaramay, belgisiz qizg'a qaradi da otirdi. "хотя все сидели и ели, он не обращал ни на кого внимания, смотрел на неизвестную девушку".

Buni' avtor qospa ga'p dep yesaplaydi'.

Juwmaqlap aytqanda, N.A.Baskakov birinshilerden boli'p qaraqalpaq tilin izertlewshilerdin' biri boldi' ha'm qaraqalpaq tilindeki ga'plerdi du'zilislik jaqtan ha'm jay, ha'm qospa ga'plerge aji'ratadi'.

¹ Azizov A.G. O'zbek tilida shart va tosiqsiz ergash gaplar. Toshkent, 1955, B. 30.

Juwmaqlaw

Qaraqalpaq tili wo'z aldi'na til si'patinda qa'lipleskennen son' 20-30-ji'llari' lingvistikali'q aspektte izertlenile basladi'. Bunda da'slepki ret rus tilshi ilimpazlari' ayri'qsha xi'zmet atqardi' desek qa'telespegen bolami'z. Keyingi ji'llarg'a kelip jergilikli ilimpazlar til biliminin' barli'q tarawlari' boyi'nsha ilim izertlew jumi'slari'n ju'rgizdi. Solay bolsa da, qaraqalpaq tilin izertlewdi birinshilerden boli'p baslap bergen N.A.Baskakovti'n' worni' wo'z aldi'na. Wol tek qaraqalpaq tili boyi'nsha yemes, barli'q tu'rkiy tillerinin' rawajlani'wi'na wo'z u'lesin qosti'. A'sirese, qaraqalpaq tilinin' buri'n izertlenilmey kelingen quramali' ma'selelerin sheship, keyingi da'wirlerdegi izertlewshiler ushi'n u'lken tiykar jarati'p berdi. Ha'zirgi da'wirde barli'q ilimiy jumi'slar woni'n' ilimiy da'lillewlerisiz, miynetlerine su'yenbesten ali'p bari'lmaydi'.

Bizin' bul pitkeriw qa'nigelik jumi'si'mi'z , kirisiw ha'm juwmaqan bo'lek yeki bapqa aji'rati'lg'an. Jumi'sti'n' kirisiw bo'liminde qaraqalpaq tilinin' da'slepki ji'llardag'i' izertlenile baslawi', bunda professor Nikolay Aleksandrovich Baskakovti'n' worni', woni'n' uli'wma tu'rkiy tilleri ha'm qaraqalpaq tili boyi'nsha miynetleri, ilimpazdi'n' qi'sqasha wo'mir bayani'na sholi'w jasalg'an. Birinshi bapta ali'mni'n' qaraqalpaq tili leksikasi' ha'm leksikografiyasi' boyi'nsha ali'p barg'an jumi'slari' haqqi'nda ayti'li'p, wonda qaraqalpaq tili nin' so'zlik qori'na basqa tillerden so'z awi'si'w procesi, ilimpazdi'n' bunday si'pattag'i' so'zlerge ko'z qaraslari', ilim ha'm ku'ndelikli turmi'sta qollani'li'wshi' turmi'sli'q leksikag'a tiyisli so'zlerdi toparlarg'a aji'rati'wi', so'zlikler du'ziwdegi xi'zmetleri haqqi'nda mag'li'wmat berip wo'ttik.

Miynettin' yekinshi babi' N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilinin' grammatikasi'n izertlewdegi xi'zmetlerine arnalg'an boli'p, biz bunda yekinshi bapti' yeki bo'limge aji'ratti'q. Birinshi bo'limde so'zlerdin' jasali'wi' ha'm morfologiya tarawi'ndag'i' ilimpazdi'n' izertlew jumi'slari'

haqqi'nda aytqan bolsaq, yekinshi bo'limde sintaksis tarwi'ndag'i' ali'mnin' miynetleri, ga'plardi du'zilislik jaqtan toparlarg'a aji'rati'wdag'i' wo'zinshelik ta'repleri, qospa ga'plardi semantikali'q princip tiykari'nda toparlarg'a aji'rati'wdag'i' ayi'rmashi'li'qlar haqqi'nda mag'li'wmat berip wo'ttik. Biz N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tilin izertlewge qosqan u'lesleri boyi'nsha izertlew jumi'si'n ali'p bardiq ha'm to'mendegidey juwmaqqa keldik:

- N.A.Baskakov arab ha'm parsi' tillerinen wo'zlestirilgen so'zlerdi tematikali'q jaqtan alti' toparg'a aji'ratadi';

- so'z shaqaplari'n atawi'shlar, feyiller, tan'laq ha'm yeliklewishler, ko'mekshi so'zler dep toparlarg'a aji'ratadi';

- barli'q so'z shaqaplari' u'sh usi'l ja'rdeminde: leksikali'q, morfologiyali'q, sintaksislik usi'llar ja'rdeminde jasaladi' dep yesaplaydi';

- ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetliktin' u'sh da'rejesi ayti'lsa, ilimpaz wolardi'n' jay, ku'sheyttiriw, sali'stiriw, intinsiv, arttiriw uqsag'an tu'rlerin atap ko'rsetedi;

- sanli'q so'z shaqaplari'ni'n' ishinde shamali'q sanli'g'i'ni'n' worni'na ko'p bo'liniwshi san degen termindi qollanadi';

- ha'zirgi qaraqalpaq tilinde almasi'qlardi'n' se giz ma'nilik tu'ri ko'rsetilse, ali'm qatnas, belgisizlik almasi'qlari'n aytpastan, jeti tu'rin atap wo'tedi;

- da'slepki ret feyillerdin' bes da'rejesin bo'lip ali'p, wo'zgelik da'rejesinin' worni'na yeriksiz da'reje terminin qollanadi';

- so'z dizbeklerin bas so'z benen bag'i'ni'n'qi' bo'lektin' qanday so'zlerden boli'wi'na qaray zat atamasi'n, belgini bildiriwshi, mug'dardi' bildiriwshi so'z dizbekleri dep toparlarg'a aji'ratadi';

- feyil so'z dizbeklerinin' ha'zirgi qaraqalpaq tilinde ayti'lmag'an ma'nilik u'sh tu'rin ko'rsetedi: obyektli, obyeksiz, tarti'mlang'an ani'qlawi'shli';

- toli'qlawi'shlardi'n' ken'eytilgen tuwra, ken'ettilgen qi'ya toli'qlawi'shlar dep atalg'an tu'rlerin bo'lip ko'rsetedi.

Juwmaqlap aytqanda, biz pitkeriw qa'nigelik jumi's'mi'zda professor N.A.Baskakov ilimiy miynetlerindeki qaraqalpaq tili dialektologiya ha'm fonetikasi'nan ti'sqari' barli'q tarawlari' haqqi'nda aytti'q. Biraq, wolardi'n' mayday-shu'yde bo'liniwlerine toqtali'p woti'rmastan, bul tarawg'a tiyisli bolg'an obyektlerdi qanday toparlarg'a aji'ratqanli'g'i'na sholi'w jasadi'q. Demek, N.A.Baskakovti'n' qaraqalpaq tiline tiyisli bolg'an miynetlerinin' yele ayti'lmag'an ko'p ta'repleri bar yekenligin ko'rsetedi. Biz jumi'si'mi'zda woni'n' ayi'ri'm miynetleri haqqi'nda g'ana ayti'p wo'ttik. Lekin, woni'n' kitaplari'nan ti'sqari' lingvistika iliminin' ko'p g'ana tarawlari' boyi'nsha ju'da' ko'p sanag'i' aktual maqalalari' bar. Wolar arnawli' izertlewdi talap yetip turg'an jumi'slardan boli'p yesaplanadi'. Izertlew materialleri'na su'yengen halda biz professor N.A.Baskakovti' qaraqalpaq tilin da'slepki izertlewshi , woni' rawajlandi'ri'wga' wo'z u'lesin qosqan, til tarawlari'na klassifikaciya jasag'an insane dep ayta alami'z.

Paydalani'lg'an a'debiyatlar

1. Азизов. О. Тилшуносликка кириш. Тошкент. “ Ўқитувчи ”,1996.
2. Azizov A.G. O'zbek tilida shart va to'siqsiz ergash gaplar. Toshkent, 1955.
3. Баскаков Н. А . Краткая грамматика каракалпакского языка . Турткуль. 1932.
4. Баскаков Н.А., Бекназаров С.Е., Кожуров У.Н. Русско-каракалпакский словарь , под редакцией. Н.А.Баскаков.Москва. 1947.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык .Ч.1. Материялы по диалектологи. Москва. 1951.
6. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык . Ч.2. Фонетика и морфология.. Москва. 1952.
7. Баскаков Н.А. Очерк грамматики каракалпакского языка . Каракалпакско- русский словарь. Москва. 1958
10. Баскаков Н.А. Тюрские языки . Москва. 1960.
11. Баскаков Н.А. Тюрские языки . Москва, 1960.
12. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова .- Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков . Москва. 1962.
13. Баскаков Н.А. Состав лексика каракалпакского языка и структура слова. « Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» Москва. 1962.
14. Баскаков Н.А., Каримходжаев Ш.К., Қдрбаев А. К., Насиров Д.С., Турабаев А.Т. Русско – каракалпакский словарь. Москва. “Советская энциклопедия ”, 1967.
15. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. Москва, 1969.

16. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч. 3. Морфология. Словоизменение. Синтаксис. Словосочетание и предложение. Нөкис. "Билим", 1995.
17. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Лексикология . Ч.IV. 1996.
18. Бердимуратов Е, Дәўлетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис. "Қарақалпақстан", 1979.
19. Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Қарақалпақ тилинің жанкүйери. "Нөкис хақыйқаты ", 1990, 25- март.1415.
20. Байниязов Қ . Герой нашего времени. "Вести Каракалпакстана", 1995. 11-апреля.
21. Бочин В. Выдающийся языковед тюрколог.// "Вести Каракалпакстана ", 1995, 21-февралья, № 15. (15941
22. Дәўлетов А. Н. А.Баскаков хәм туркий тиллери . «Еркин Қарақалпақстан», 1997.7- январ . №4.
23. Дәўлетов А., Қудайбергенов М. Қарақалпақ тил билиминин тарийхы. Нөкис. "Қарақалпақстан", 2001.
24. Дәўлетов А ., Пахратдинов Қ. Н.А.Баскаков - көрнекли тюрколог //Туркий тиллердин фонологиясы хәм морфонологиясының әҳмийетли мәселелери. II том. Нөкис. 2005.
25. Дәўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис. "Билим.", 2007.
26. Дәўлетов А., Пахратдинов Қ. Қарақалапақ тил билими. (Библиографиялық көрсеткиш) Нөкис . "Билим ". 2008.
27. Дәўенов Е. Қаракалпақ тилинде шәрт бағыныңқылы қоспа гәптиң мәнилик өзгешелигине қарай турлери. ӨзРИАҚҚФ. "Хабаршы", 1983, №2.
28. Дәўлетов М. Н.А.Баскаков – қарақалпақ тилинің грамматикалық қурылысын дәслепки изертлеўши. "Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана ", 2005.№ 3.

29. Дәўлетов М., Дәўлетов А., Қудайбергенов М. Хәзирги қарақалпақ әдебий тили. Синтаксис. Нөкис. “Билим”, 2009.
30. Дәўлетов М., Сейдуллаева Д. Хәзирги қарақалпақ тилинде коспа гәплер Нөкис. “Қарақалпақстан”, 2010.
31. Дмитриев Н. К. Башқорт телениң грамматикасы. ӨФӨ .1950.
32. Доспанов О. Қарақалпақ тил билиминиң ирге тасын қалаўшы. // “Еркин Қарақалпақстан ”, 1995, 30-март.
33. Доспанов О. Н.А.Баскаков и каракалпакский язык. // “Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана ”, 2004, № 5-6.
34. Доспанов О., Пахратдинов Қ . Қарақалпақ тилши илимпазларының устазы. // “Еркин Қарақалпақстан ”, 2005, 14- июль25.
35. Доспанов О., Пахратдинов Қ . Қарақалпақ тилши илимпазларының устазы. “Еркин Қарақалпақстан ”, 2005. 14-июль.
36. Есемуратова Р. Н. А. Баскаков хәм қарақалпақ тили. // “Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана ”, 1995, № 3..
37. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. -Нукус, 1966.
38. Нечаев Г.А. Краткий лингвистический словарь. Издательство ростовского университета, 1976.
39. Насиров Д.С., Убайдуллаев К.У хәм басқалар, Қарақалпақша – русша сөзлик, Москва, 1958.
40. Ожегов. С.И. Лексикология. Лексикография. Култура речи. Москва. “Высшая школа”, 1974.
41. Пахратдинов Қ . Қарақалпақ тил билиминиң тийкарын салыўшы.// “Қарақалпақ университети ”, 2005, 10- март.
42. Севортян Э. В. Николая Александрович Баскаков.(К 70- летия со дня рождения) // “ Советская тюркология ”, 1978, № 3.
43. ЮлдашевА.А.,Дәўенов Е.Д . Н.А.Баскаков.Нөкис. ”Қарақалпақстан”, 1974.
44. [htt: // ru. Wikipedia. Org/ wiki.](http://ru.Wikipedia.Org/wiki)